

HADİS EDEBİYATINDA MUSANNEF TÜRÜ ESERLER VE MUSANNEF KAVRAMININ TANIMINA AİT SORUNLAR

Bilge KILIÇ*

Öz

Bu makale, Hadis edebiyatının teşekkül ettiği tasnif döneminde telif edilen Musannef türü eserleri ve Musannef kavramının tanım sorunlarını konu almaktadır. Bu kapsamda kaynaklarda Musannef olarak tavsif edilen literatürün dökümü ve Hadis usûlü eserlerinde yer verilen Musannef sözcüğünün ıstılâhi anlamının tespiti yapılmıştır. Ardından tespit edilen Musannef kavramının, Hadis literatürüne uygunluğu incelenmiştir. Fihrist türü eserlerde Musannef sözcüğü genel olarak lügat anlamıyla kullanılmakla birlikte herhangi bir fihristte “Musannef” şeklinde geçen bir eser, başka bir fihristte “Sünen”, “Câmi” ve “Müsned” gibi farklı isimlerle de anılmıştır. Musannef sözcüğü Mütekaddimûn ve Müteahhirûn dönemi Hadis usûlü eserlerinde sıklıkla kullanılmış olmasına karşın bir kavram olarak tanımlanmamıştır. Bu sözcüğün ıstılâhlaşması son birkaç asırda ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Musannef sözcüğü, erken dönemlerdeki kullanımının aksine tedrici bir anlam daralmasına maruz kalmıştır. Musannef kavramı ile ilgili tanımlarda ağırlıklı olarak üç özellik ifade edilmiştir: 1. Fıkıh ahkâmına müteallik haberleri ihtivâ eden, 2. Her türlü konuyu ihtiva etmemesiyle Câmi’lerden, ihtiva ettiği bazı konuları itibariyle de Sünenlerden farklı olan, 3. Merfu’ hadislerle ilâvaten oldukça fazla Mevkûf ve Maktu’ hadisleri içeren eserlerdir. Musannef tanımları genel olarak Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27) ve İbn Ebî Şeybe’nin (ö. 235/849) eserleri dikkate alınarak yapılmıştır. Ancak bu tanımlar için klasik kaynaklardan herhangi bir referans gösterilmemiştir. Buna ek olarak bir kaynaktan Musannef türü olarak ifade edilen bir eser başka bir kaynaktan “Câmi” olarak zikredilebilmiştir. Bu husus hem tanım hem de isim-müsemma karmaşasına sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hadis Edebiyatı, Musannef, Câmi’, Sünen, Muvatta’.

MUSANNAF TYPE WORKS IN HADITH LITERATURE AND PROBLEMS REGARDING THE DEFINITION OF THE CONCEPT OF MUSANNAF

Abstract

This article deals with the works of the type of Musannaf, which were compiled during the classification period when the Hadith literature was formed, and the definition problems of the concept of Musannaf. In this context, the literature described as Musannaf in the sources and the terminological meaning of the word Musannaf, which is included in the Hadith usul works, were determined. Then, the suitability of the determined concept of Musannaf to the Hadith literature was examined. The word "Musannaf" is generally used with a dictionary meaning in index-type works. In addition to this, a work that is expressed as "Musannaf" in any index has also been transferred under different names such as "Sunan", "Jāmi'" and "Musnad" in another index. Although the word Musannaf was frequently used in the Hadith usul works of the Mutaqaddimin (Former Scholars) and Mutaakhhirin (Following Scholars) period, it was not defined as a concept. The term Musannaf has emerged in the last few centuries. In this period, the word Musannaf was subject to a gradual narrowing of meaning, unlike its earlier usage. Three features are mainly expressed in the definitions related to the concept of Musannaf: 1. Containing news related to the fiqh, 2. It is different from the Jāmi' in that it does not contain all kinds of subjects and from the Sunan in some of the subjects it contains, 3. Marfū' is the book that compiles quite a lot of Mawquf and Maqtu' hadiths in addition to hadiths. The definitions of Musannaf were made by considering the works of 'Abd al-Razzâq b. Hammâm and Ibn Abî Shaybah (d. 235/849) in general. However, for these definitions, no reference is made from classical sources. In addition, there is no consensus on which hadith sources the name Musannaf is used as a concept. In addition, a work that was expressed as the Musannaf type in one source could be mentioned as "Jāmi'" in another source. This issue has caused both definition and name confusion..

Keywords: Hadith Literature, Musannaf, Jāmi', Sunan, Muwatta'.

GİRİŞ

'İstîlâh', ilim ehlinin herhangi bir sözcüğü sözlük anlamı dışında kendi disiplinine münhasır bir mana ile kullanmasıdır. Bu itibarla 'İstîlâh/Kavram' "*ilimlerin anlaşılabilmesi için zorunlu olan, bilinmediği takdirde söz konusu edilen ilmin anlam ve muhteva dünyasına nüfuz etme imkânı bulunmayan anahtar bir kelime veya terkip*"tir.¹

¹ Muhammed Ali et-Tehânevî, *Keşşâfü İstîlâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dahruc (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), 212; Muhammed b. Alî el-Cürçânî, *et-Ta'rifat*, thk. İbrahim el-Ebyârî (b.y.: Dârü'r-reyyân), 44-45; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve İstîlahatı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Yay., 1976); Kübra Bilgin Tiryaki vd. (ed.), *Kavram Geliştirme: Sosyal Bilimlerde Yeni İmkanlar* (Ankara: Nobel Yay.,

İlimler kendilerine özgü kavramlar sayesinde gelişir ve olgunlaşır. Her gelişim beraberinde bir değişimi de getirir ve bu değişimle birlikte bir takım alt sorunların çıkması da kaçınılmaz olur. Örneğin; bir hadis ıstılâhı olarak ‘Münker’ terimi erken dönemlerde ‘*mechûlün ya da metrûkun rivayeti*’, ‘*senedinde zayıf râvî olan ya da mütâbaatı bulunmayan haber*’, ‘*ma’rûfun zıddı*’, ‘*mutlak ferd rivayet*’ gibi anlamlarda kullanılmıştır. Devam eden süreçte ise ‘*Mu ‘dal*’, ‘*Munkatı*’ ve ‘*Müdelles*’ haberleri de kapsayacak şekilde anlam alanı gelişmiştir. Vermiş olduğumuz bu örnekteki *Münker* sözcüğünün farklı anlamlarda kullanılması, terimin asıl/doğru anlamı hususunda bir karışıklığa yol açmıştır. Diğer bir deyişle *Münker*, kullanımı itibariyle kavram kargaşasına sebep olmuştur.² İfade etmeye çalıştığımız kavramsal problem bu makalede *Musannef* kavramı üzerinden örneklendirilecektir.

“*Musannef*”, kategorilendirmek ve ayırmak anlamına gelen “*Tasnîf*” kelimesinin ism-i mefûlüdür. Çoğulu, “*Musannefât*”tır.³ Bir Hadis edebiyatı ıstılâhı olarak kullanıldığında bu sözcükle hangi anlamın kastedildiği meselesi net olarak ortaya konulamamıştır.

Konuların işlenişinde nitel araştırma metodu esas alınacak ve kaynak taramasında elde edilen veriler kronolojik olarak sıralanacaktır. Böylelikle kavramın tarihi süreçte geçirdiği anlam genişlemesi veya daralması net bir şekilde gösterilmeye çalışılacaktır. Bilebildiğimiz kadarıyla *Musannef* kavramı hakkında daha önce yapılmış müstakil bir çalışma mevcut değildir. Hadis ıstılâhlarının konu edildiği çağdaş eserlerde kısmen *Musannef*’in açıklandığı görülmekle birlikte bu eserlerde *Musannef* kavramı ve problemlerine ilişkin herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Çalışmamız, hem *Musannef* kavramını müstakil olarak ele alma hem de mezkûr kavramın problemlerini tartışmaya açma noktasında bir ilktir. Bu husus, çalışmanın hem önemli hem de zor yönüdür. Çünkü ilk olmanın neden olduğu kimi kusurlar ve hatalar olabilecektir. Buna karşın çalışmamızın bu konuda yapılacak yeni araştırmalara vesile olmasını ümit ediyoruz.

1. Fihristlerde *Musannef* Sözcüğünün Kullanımı ve *Musannef* İsimli Eserler

Kaynaklarda ilk *Musannef* eser telif edenin kim olduğu hususunda farklı isimler ileri sürülmüştür. Ali b. el-Medînî (ö. 234/848-49) isnadın altı kişi arasında döndüğünü ve bu muhaddislere ait ilmin de *Musannef* sahiplerine intikal ettiğini ifade etmiştir. Bu çerçevede şu isimlere yer vermiştir: Medine’den Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve

2016), IX, 5; Ahmet Yücel, *Hadis İstılâhlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1996), 19.

² Geniş kullanımı için bk. Hatice Karadeniz, “İstılahlaşma Sürecinde Münker Hadis Kavramı”, *Hadis ve Siyer Araştırmaları*, 3/2 (2017), 57-92; Tahsin Kazan, “*Risâle ilâ Ehli Mekke fi Vasfi Sünenih*” İsimli Eserinin *Ebû Dâvud’a Aidiyeti Problemi*, (Ankara: Sonçağ Yay., 2020), 82-85; Osman Aydın, *Hadis Terminolojisi* (İstanbul: İdeal Yay., 2021), 21-26.

³ Bk. Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sadır), 9/198.

Muhammed b. İshâk b. Yesâr (ö. 151/768); Mekke'den Abdülaziz b. Cüreyc (ö. 150/767) ve Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814); Basra'dan Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156/773), Hammâd b. Seleme (ö. 167/784), Ebû Avâne (ö. 176/792), Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776), Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770); Kûfe'den Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778); Şam'dan el-Evzâî (ö. 157/774) ve Vâsıt'tan Hüseyim b. Beşir (ö. 183/799)⁴ Tirmizî (ö. 279/892) ise Hişâm b. Hassân (ö. 147-148/764-765), Abdülaziz b. Cüreyc, Saîd b. Ebî Arûbe, Mâlik b. Enes, Hammâd b. Seleme, Abdullah el-Mübârek (ö. 181/797), Yahya b. Zekeriyya (ö. 182/798), Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 197/812), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-14) gibi birçok ilim ve fazilet ehli kimseleri sıralamıştır.⁵ *Musannef* eserlerin h. 120'lerden sonra ortaya çıktığını ifade eden Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996), İslami ilimler geleneğinde telif edilen ilk eserin İbn Cüreyc'in kitâbı olduğunu belirtmiş ardından da; Yemen'de Ma'mer b. Râşid'in eserini, Medine'de Mâlik b. Enes'in "*Muvatta*", İbn Uyeyne'nin "*Kitâbu'l-cevâmi' fi's-süneni ve'l-ebvâb*" ve "*Kitâbu't-Tefsir*", Süfyân es-Sevrî'nin "*Câmi'*"ini zikretmiştir.⁶ İbn Hacer (ö. 852/1149) bu hususta er-Rabî' b. Sabîh (ö. 160/776) ve Saîd b. Arûbe'nin adını vermiştir.⁷ Zehebî (ö. 748/1348) ise "*Bu asırda (hicrî II. asır), Müslüman ulema Hadis, Fıkıh ve Tefsiri tedvin etmeye başlamışlardır. Mekke'de İbn Cüreyc, Basra'da Saîd b. Ebî Arûbe, Hammâd b. Seleme ve başkaları, Şam'da Evzâî, Medine'de Mâlik b. Enes Muvatta'ı, İbn İshak el-Meğâzi'yi, Yemen'de Ma'mer, Kûfe'de Ebû Hanife (ö. 150/767) ve başkaları fikhî ve re'yi, Süfyân es-Sevrî Kitâbu'l-câmi'yi tasnif etmiştir. Kısa bir süre sonra Hüseyim, Mısır'da Leys (ö. 175/791), İbn Lehî'a (ö. 174/790) sonra İbnü'l-Mübârek, Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İbn Vehb (ö. 197/813) eser tasnif etmiştir. İlmin tedvini ve tevbibi çoğalmıştır. Arapça, Dil, Tarih ve Eyyamu'n-nâs ile ilgili kitaplar tedvin edilmiştir. Bundan önceki asırda, âlimler ya hâfızalarından konuşuyorlardı ya da ellerindeki tertip edilmemiş sahîh Sahîfelerden rivayet ediyorlardı*"⁸ diyerek farklı ilim dallarına ilgili yazılmış eserler hakkında bilgi vermiştir.

Aktarmış olduğumuz bu bilgilerden hareketle, İslami ilimler geleneğinde ilk defa kimin bir eser telif ettiğini tespit etmek pek mümkün görünmemektedir. Tabi buna bağlı olarak ilk eserin ne olduğunu belirlemek de aynı şekilde zordur.⁹

⁴ el-Hasen b. Abdurrahman er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, thk. Muhammed Acâc el-Hatîb (Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1404/1984), 614-618; Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, thk. M. Mustafa el-A'zamî (b.y: el-Mektebetü'l-islâmîyye), 36-38; el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâk'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, thk. Mahmûd et-Tahhân (Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1403/1983), 2/294.

⁵ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmi'ü'l-kebîr*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-islâm, 1996) *Kitâbu'l-ilel*, (VI, 227-257), 6/230.

⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kutü'l-kulûb*, thk. Muhammed er-Rıdvânî (Kahire: Dâru't-türâs, 1422/2001), 1/440-441.

⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî* (Kahire: el-Mektebetü's-selefiyye), 6-7.

⁸ Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Tarihü'l-İslâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-islâm, 2003), 3/776.

⁹ Kronolojik olarak bakıldığında, Hişâm b. Hassân'ın vefatı mezkûr müelliflerden önce gelmektedir. Bu tarih dikkate alınarak onun ilk musannif olduğu söylenebilir. Ne var ki İbnü'n-Nedîm, Hişâm b. Hassân'dan daha önce vefat etmiş Mekhûl b. Ebî Müslim eş-Şâmî'nin (ö. 112/730) "*Kitâbu's-sünen fi'l-fikh*" adında bir eserinin olduğuna işaret etmiştir. Bu bilgi, Hişâm b. Hassân'ın ilk musannif, eserinin de ilk

Şimdi Fihrist türü eserlerde yer alan bilgileri aktaracağız. Kronolojik olarak ele alacağımız eserlerde *Musannef* sözcüğünün kullanımı ve *Musannef* isimli eserler şu şekilde yer almaktadır:

İbnü'n-Nedîm'in (ö. 385/995 [?]) *el-Fihrist*'inde *Musannef* sözcüğü ekseriyetle lügat anlamıyla zikredilmiştir.¹⁰ Örneğin; Tefsir, Şiir, Lügat, Nahiv, Edebiyat, Fıkıh Usûlü, Felsefe, Müsamere ve Hurâfeler konusunda *Musannef* kitapların olduğuna işaret edilmiştir.¹¹ Pek çok müellif hakkında “Hiç bir *Musannefi/kitabı yoktur (لا مصنف له)*”¹² ve “*Kendisine ait bir eser zikredilmedi (ما ذكر له مصنف)*” kaydı düşülmüştür.¹³ Lügat anlamının dışında *Musannef* sözcüğü eser ismi olarak sadece Kâsım b. Sellâm'ın *el-Garîbü'l-Musannef* ve Amr b. Ebî Amr'ın *Kitâbü Garîbi'l-Musannefi*¹⁴ için kullanılmıştır.

İbn Atıyye'nin (ö. 541/1147) *Fihrist*'inde Ebû Süfyân, Vekî' b. el-Cerrâh, Buhârî, Ebû Davûd, Tirmizî, Nesâî ve Kâsım b. Asbağ gibi müelliflerin eserleri *Musannef* olarak zikredilmiştir.¹⁵ Bu bilgilerden anlaşıldığına göre müellif, *Musannef* sözcüğünü lügat anlamıyla *Câmi'* ve *Sünen* isimli eserler için de kullanmıştır.

İbn Hayr el-İşbîlî'nin (ö. 575/1179) *Fihrist*'inde *Musannef* sözcüğü geniş bir anlamda zikredilmiştir. Kitapta “*Müsned-Musannefler*” adında bir başlık açılmış ve altında Buhârî, Müslim, Ebû Davûd, Nesâî, Tirmizî, İbn Abdilhakem, Dârekutnî, Humeydî, Muhammed el-Ensârî, Ebû Muhammed el-Cârûd, Rezîn b. Muâviye, Kâsım b. Asbağ, Muhammed b. Abdilmelik b. Eymen, Ebû Alî b. es-Seken, Kâsım b. Asbağ ve Nesâî'nin eserleri sıralanmıştır. Bu eserlerin bazıları sadece *Musannef* ismiyle de zikredilmiştir.¹⁶ *Fihrist*'de ayrıca *Musannef* kitaplar konusunda; “*Sünen ile birlikte Sahâbe*

Musannef olmadığını göstermektedir. Bk. Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd (b.y.: ts.), 283.

¹⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 25, 27, 34, 36, 48, 54, 55, 58, 65,73, 112, 113, 117.

¹¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 36, 69, 196, 258-259,275, 299, 363.

¹² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 50, 52, 78, 88, 101, 119, 256.

¹³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 95.

¹⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 57, 78.

¹⁵ İbn Atıyye el-Endelüsî, *Fihrisü İbn 'Atıyye*, thk. Muhammed Ebû'l-Ecfân, (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-islâm, 1983), 69, 87, 91, 97, 100, 113, 116, 122. *Musannef* ismine ek olarak Buhârî'nin eseri “*el-Câmi'ü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünenihi ve eyyâmih*”, “*el-Câmi'ü's-sahîh*”, Ebû Davûd, Tirmizî ve Nesâî'nin eserleri “*Kitâbu's-sünen*” isimleriyle de belirtilmiştir. İbn Atıyye, *Fihrist*, 64, 69, 70, 84, 85, 87, 95, 120, 127.

¹⁶ Buhârî *Musannef*, Müslim b. el-Haccac *Musannef*, Ebû Davûd *Musannef*, *Kitâbu'l-merâsil*, *Kitâbu'z-zühd*, *Kitâbu't-teferrüd*, *Kitâbu a'lâmü'n-nübüvve*, Nesâî *Musannef*, Tirmizî *Musannef*, İbn Abdilhakem *el-Muhtasar*, Dârekutnî *Kitâbu's-sünen an Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem*, Humeydî *Kitâbu'l-cem' beyne's-sahîhân*, Muhammed el-Ensârî *Kitâbu'l-cem' beyne's-sahîhân*, Ebû Muhammed el-Cârûd *Kitâbu'l-müntekâ fi's-süneni'l-müsned*, Rezîn b. Muâviye *et-Tecrîd li's-sihâh*, Kâsım b. Asbağ *Musannef*, Muhammed b. Abdilmelik b. Eymen *Musannef*, Ebû Alî b. es-Seken *Musannef*, Kâsım b. Asbağ *el-Müctenâ*, Nesâî'nin *Müctenâ fi's-süneni'l-müsned* isimli eserleri zikredilmiştir. Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbîlî, *Fihristu İbn Hayr el-İşbîlî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Tunus: Dâru'l-garbi'l-islâm, 2009), 131-165. *Musannef* ismiyle işaret edilen Buhârî'nin eserinin adı “*el-Câmi'ü'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünenihi ve eyyâmih*”, Müslim'in “*el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar mine's-süneni bi-nakli'l-adli ani'l-adli an Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem*”, Tirmizî'nin “*el-Câmi'ü'l-muhtasar mine's-süneni an Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve*

ve *Tâbiîn fikhını da kapsayan Musanneflerin Zikri*” adında bir başlık daha açılmıştır. Bu başlık altında ise Vekî b. el-Cerrâh, Abdürrezzâk b. Hemmâm, İbn Ebî Şeybe, Hammâd b. Seleme, Süfyân b. Uyeyne, Saîd b. Mansûr¹⁷ ve Süfyân es-Sevrî’nin eserlerine yer verilmiştir.¹⁸ Aktarmış olduğumuz bilgilere dikkat edildiğinde müellif *Musannef* sözcüğünü “*Müsned*”, “*Câmi*”, “*Musannef*”, “*Sünen*”, “*Merâsil*”, “*Zühd*” ve *Sihâh* isimli eserler için kullanmıştır. Buradan anlıyoruz ki o, bu sözcükle lügat anlamını kastetmektedir.

Tücübî’ye (ö. 730/1329) ait *Bernâme*c’de Müslim, Ebû Davûd, Nesâî ve İbn Mâce’nin eserlerine “*el-Musannef fi’s-sünen*” lafzıyla atıfta bulunulmuştur. Ebû Ömer en-Nemerî’den aktarılan bir rivayette Tirmizî’nin eseri *Musannef* olarak zikredilmiştir.¹⁹

Vâdiâşî’nin (ö. 749/1348) *Bernâme*c’inde ise Nesâî’nin iki *Sünen*’ine “*Musannef*” ve “*Musannefu’l-kebîr*” ismiyle işaret edilmiş, İbn Mâce’nin *Sünen*’ine de aynı şekilde “*Musannef*” denilmiştir.²⁰ *Sünen* olarak bilinen eserlere *Musannef* denilmiş olması, bu da *Musannef* sözcüğünün lügat anlamıyla kullanıldığını göstermektedir.

---

ma’rifeti’s-sahîhi ve’l-ma’luli ve ma aleyhi’l-amel”, Nesâî’nin “*Kitâbu’s-sünen*” olarak da ifade edilmiştir. İbn Hayr, *Fihrist*, 131, 135, 156, 165. İbn Hayr’ın naklettiği Buhârî’nin eserinin ismi *el-Müsned* lafzı hariç İbn Atiyye’nin kaydettiği isimle örtüşmektedir. Bk. İbn Atiyye, *Fihrist*, 64. Abdurrahman el-Mekkî’den “*Nesâî’nin Musannefi tüm Musannefâtın en şerefliisidir. Onun bir benzeri İslam’da görülmemiştir*” diye nakledilmiştir. Nesâî’nin “*Müctenâ fi’s-süneni’l-müsned*”nin “*el-Kebîru’l-musannef*” kitabından ihtisar olduğuna değinilmiştir. İbn Hayr, *Fihrist*, 156, 165. Ebû Alî b. es-Seken’in *Musannef*’inde dört *Musannef*’i yani Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî’nin eserlerini toplandığı kaydedilmiştir. Bk. İbn Hayr, *Fihrist*, 164.

¹⁷ Saîd b. Mansûr’un eseri kaynaklarda *Sünen* diye de isimlendirilir. Bk. İbn Kesîr ed-Dımaşkî, *el-Bidâye ve’n-nihâye* (Beyrut: Mektebetü’l-maârif), 10/299; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut vd. (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1403/1983), 10/586; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tezkiretü’l-huffaz* (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmîyye), 2/416; İbn Hacer el-Askalânî, *el-Mu’cemü’l-müfehres* (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1998), 51; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Tabâkatu’l-huffâz* (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmîyye, 1403/1983), 182; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca’fer b. İdris el-Kettânî, *er-Risâletü’l-müstetrafe* (Beyrut: Dâru’l-beşar-ı islâmiyye, 1414/1993), 34.

¹⁸ Vekî b. el-Cerrâh *Musannef*, Abdürrezzâk b. Hemmâm *Musannef*, İbn Ebî Şeybe *Musannef*, Hammâd b. Seleme *Musannef*, Süfyân b. Uyeyne *Musannef*, Saîd b. Mansûr *Musannef* ve Süfyân es-Sevrî’nin *Câmi’ü’l-kebîr fi’l-fikh ve’l-ihtilâf* ve *Câmi’* adlı eserleri zikredilmiştir. İbn Hayr, *Fihrist*, 166, 177. Ancak İbnü’n-Nedîm’in *el-Fihrist*’inde Hammâd b. Seleme, Vekî b. el-Cerrâh, Abdürrezzâk b. Hemmâm ve İbn Ebî Şeybe’nin eserleri *Musannef* olarak değil “*Kitâbu’s-sünen*” veya “*Kitâbu’s-sünen fi’l-fikh*” olarak kaydedilmiştir. Ayrıca Hammâd b. Seleme ve Vekî b. el-Cerrâh’ın eserlerinin muhtevasının “*Salât, Tahâret, Sıyam, Zekât ve Menâsik*” gibi kısımları ihtiva ettiğine dikkat çekilmiş ve buna ilavaten Süfyân b. Uyeyne’nin bilinen hiçbir kitabının olmadığı kaydı düşülmüştür. Bk. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 282, 283, 284, 285.

¹⁹ el-Kâsım b. Yusuf et-Tücübî, *Bernâme*cü’t-Tücübî, thk. Abdülhafız Mansur (Tunus/Libya Dâru’l-arabiyye, 1981), 105, 108.

²⁰ Muhammed b. Câbir el-Vâdiâşî, *Bernamecu İbn Câbir el-Vâdiâşî*, thk. Muhammed el-Habib el-Heyle (Tunus: Câmi’atu Ümmi’l-Kurâ, 1981/1401), 195, 196, 200.

İbn Hacer'in *el-Mu'cemü'l-müfehres*'inde Hammâd b. Seleme, Vekî' b. el-Cerrâh, Abdürrezzâk b. Hemmâm ve İbn Ebî Şeybe gibi müelliflerin eserleri *Musannef* ismiyle anılmıştır.²¹

Kâtib Çelebî'nin (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zunûn*'unda *Musannef* sözcüğü ekseriyetle lügat anlamıyla ve daha çok 'kütüb' sözcüğünün sıfatı olarak kullanılmış,²² bununla beraber özel eser adı olarak da zikredilmiştir.²³ *Sahîhân*'dan önce kaleme alınan *Sünen* kitaplarına da işaret edilerek bu çerçevede; İbn Cüreyç'in *Sünen*, İbn İshak'ın *Sünen*, Musâ b. Târik'ın *Sünen* ve Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *Musannef* adlı eserleri kaydedilmiştir.²⁴ Bakî b. Mahled'in *Müsned*'i, her bir sahâbîye ait hadisleri fıkıh bâblarına göre tasnif ettiği için hem *Müsned* hemde *Musannef* olarak ifade edilmiştir.²⁵ Aktarmış olduğumuz bilgilerden hareketle, *Musannef* sözcüğünün *Sünen* ve *Müsned* isimli kaynaklar için kullanılmış olduğunu söyleyebiliriz.

Kettânî'nin (ö. 1345/1927) *er-Risâletü'l-müstetrafe*'sinde Vekî', Hammâd b. Seleme, Zehrânî, İbn Ebî Şeybe, Abdürrezzâk b. Hemmâm ve Bakî b. Mahled'in *Musannef* isimli eserleri "*Fıkıh bâblarına göre tertip edilen kitaplar*" başlığının altında sıralanmıştır. Ayrıca fıkıh bâblarına göre tertip edilen eserlerin *Sünen*'i kapsadığına, bunların bazılarının *Câmi'* bazılarının ise *Musannef* olarak isimlendirildiğine işaret edilmiştir.²⁶ Belirtmeliyiz ki, başlıkta yer alan '*Fıkıh bâblarına göre tertip edilen kitaplar*' ifadesi bir tariftir. Çünkü ifadede eserlere özgü bir özellik zikredilmiştir. Bu başlıktan hareketle Kettânî'nin *Musannef* türü eserlere ilişkin ıstılâhî bir tanım eğilimine sahip olduğu söylenebilir.

Fihrist türü kaynaklardan aktarmış olduğumuz bilgilerden hareketle şu çıkarımları yapabiliriz:

1. *Musannef* sözcüğü, bir Hadis usûlü ıstılâhı olarak tanımlanmamıştır.
2. Çoğunlukla lügat anlamıyla kullanılmıştır.

²¹ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 50.

²² Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn* (Beyrut: Dâru İhyâit-türâsî'l-arabî), 1/150, 219, 256, 271, 367, 403, 411, 416, 582, 591, 592, 611, 622, 651, 684.

²³ Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/574, 2/1008, 1209, 1711.

²⁴ Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1008.

²⁵ Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/1679.

²⁶ el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 39-40. Eserin tercümesinin dipnotunda *Musannef* sözcüğünün Mağrib'de *Sünenler* için de kullanıldığına, *Bernâmeç* ve *Fihristlerde* Küttüb-i Sitte eserlerinin *Musannef* adıyla zikredildiğine dikkat çekilmiştir. "*Musannefu Ebî Dâvûd*, *Musannefu'l-Buhârî*, *Musannefu'l-Müslim*, *Musannefu Sa'îd b. Mansur*" gibi. Kettânî'nin *Musannef* olarak naklettiği Abdürrezzâk'ın eserine *Câmi'*; *Sünen* adıyla zikrettiği İbn Cüreyç'in eserine ise *Musannef* ismiyle işaret edilmiştir. Bu bilgilerin yanı sıra Nesâî'ye iki *Sünen* nispet edilmiş *es-Sünenü'l-kübrâ*'ya "*Musannefu'n-Nesâî*" ve "*Divânu'n-Nesâî*" denilmiştir. Bu eserin Mağrib'de *el-Musannef* adıyla maruf olduğuna ve burada hemen hemen tüm *Sünen* ve *Câmi'* eserlerin bu isimle anıldığına değinilmiştir. Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdris el-Kettânî, *Hadis Literatürü*, çev. Yusuf Özbek (İstanbul: İz Yay., 1994), 24-25, 35-36. Nesâî'nin eserinin ismi ve türü hususunda geniş bk. el-İtyûbî el-Vellevî, *Şerhu Süneni'n-Nesâî* (Beyrut: Dâru'l-mi'rac, 1416/1996), 1/66.

3. Az da olsa özel bir eserin adı olarak zikredilmiştir. Bunlar da ya müellifin bizzat kendisinin eserine *Musannef* adını verdiği ya da daha sonraki âlimlerin *Musannef* olarak değerlendirdikleri eserlerden oluşmaktadır.

4. ‘Ale’l-ebvâb’ eserlerin genel adı olarak kullanılmıştır.

2. Hadis Usûlü Eserlerinde Musannef Kavramı

Hadis usûlü eserlerinde *Musannef* kavramın ne şekilde ele alındığını, kullanıldığını ve tanımlandığını tespit etmek; kavramın tarihi süreçte geçirdiği anlam genişlemesini veya daralmasını yani sözcüğün anlambilim yönünden gelişim seyrini doğru bir şekilde görme imkânı sağlayacaktır.

Erken dönem muhaddislerin *Musannef* sözcüğünü hangi anlamda ve nasıl kullandıklarını ancak eserlerindeki kimi ifadelerini yorumlayarak ortaya koyabiliriz. Aşağıda vereceğimiz bilgileri bu yöntemle değerlendirip bir sonuca ulaşmaya çalışacağız.²⁷

eş-Şâfiî “*er-Risâle*”, Müslim b. el-Haccâc “*Mukaddime*”, Tirmizî “*Kitâbu’l-ilel*” ve er-Râmhürmüzî’nin “*el-Muhaddisü’l-fâsil beyne’r-râvî ve’l-vâ’î*”sinde *Musannef* sözcüğü geçmemektedir.²⁸ Hadis usûlünün erken dönem kaynaklarında *Musannef* sözcüğünün geçmemesi bu sözcüğün kavramsal olarak o dönem muhaddislerinin eserlerinde yerleşik ve yaygın olmadığını gösterir.

Ebû Dâvûd’un “*Risâle*”sinde Hammad b. Seleme, Abdürrezâk ve Mâlik b. Enes’in eserleri için “*Musannefât*” kelimesiyle atıf yapılmıştır.²⁹ Yapılan atıftan sözcüğün lügat anlamının kastedilmiş olduğunu anlıyoruz.

Hâkim en-Nîsâbü’rî’nin “*Ma’rifetu ulûmi’l-hadîs*”inde de *Musannef* sözcüğü çoğul sigayla sözlük anlamına uygun olarak zikredilmiştir.³⁰

²⁷ Bilimsel araştırmalarda bulgular iki türlüdür; birincisi konuyla ilgili bilgiler vardır ve onlar toplanarak değerlendirilir buna pozitif delil denir, ikincisi de konu hakkında kaynaklarda bir bilginin olmaması durumudur ki, buna da negatif delil denir. Pozitif delil konu hakkında yorum yapmamıza ne ölçüde imkan sağlıyorsa negatif delil de aynı ölçüde imkan sağlar. Mantıksal imkansızlık ve bilimler çerçevesinde açıklama tarzı için bk. Selçuk Kütük, *Bilim Felsefesi Üzerine* (İstanbul: Açılım Kitap, 2005), 30, 40-41. Akıl yürütme tarzları için bk. Harun Tepe, *Varlık ve Bilgi* (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu), 30-31. Yanıtlama yöntemi/Negatif kanıtlama yöntemi için bk. Karl R. Popper, *Tarihselliğin sefaleti* (İstanbul: İnsan Yay., 1998).

²⁸ Ebû Abdillah Muhammed b. İdris b. Abbâs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâbi, 1938); Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyai’l-kütübi’l-arabiyye, 1412/1991), 3-35; et-Tirmizî, *Kitâbu’l-ilel* (VI, 227-257); er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsil beyne’r-râvî ve’l-vâ’î*.

²⁹ Abdülfettah Ebû Gudde, *Selâsu resâil fi ilmi’l-mustalahi’l-hadîs*, (Beyrut: Mektebü’l-matbuati’l-islâmiyye, 1426/2005), 34.

³⁰ el-Hâkim en-Nîsâbü’rî, *Ma’rifetu ulûmi’l-hadîs*, thk. Ahmed b. Faris es-Sellûm (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1424/2003), 261, 281, 284, 664. *el-Medhal*’inde de *Musannef*, tasnif edilmiş kitap anlamıyla kaydedilmiş bununla birlikte eserlerin tasnifine dair bilgiler verilmiştir. Hâkim, ilk kez Ubeydullah b. Mûsâ el-Absî (ö. 213/828) ve Ebû Davud et-Tayâlisî’nin (ö. 204/819) “*terâcîm-i ricâle*” göre eser tasnif ettiğini nakletmiş ve bu eserlerin âdil ve mecrûh ravilerin rivayetlerini ihtiva ettiğini söylemiştir. Söz konusu iki müelliften

Hatîb el-Bağdâdî'nin “*el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*”sinde *Musannef*, sadece bir yerde zikredilmiş orada da lügat anlamı kastedilmiştir.³¹ “*Takyîdü'l-ilm*”de ise *Musannef* sözcüğü yer almamaktadır.³² “*el-Câmi' li-ahlâkî'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*”de de İbn Cüreyc, Saîd b. Ebû Arûbe, Abdullah b. el-Mübârek, Süfyân b. Uyeyne, Hüşeym b. Beşir, Abdullah b. Vehb, Velîd b. Müslim, Veki' b. el-Cerrâh, Abdülvehhâb b. Atâ, Abdürrezzâk b. Hemmâm ve Saîd b. Mansûr'un kitapları ahkâm konusunda mesânid ve gayr-ı mesânidi toplayan yani *câmi'* olan *Musannef* kitaplar olarak ifade edilmiştir.³³ *Musannefâtu'l-Velîd b. Müslim*, *Musannefâtu Veki'*, *Musannefâtu Ali b. el-Medînî* ve *Musannefâtu Ebî Hâtim* ifadeleriyle de muhaddislerin telif ettikleri eserlere atıfta bulunulmuştur.³⁴ Buradaki kullanımların hepsinde de *Musannef* sözcüğünün lügat anlamı kastedilmiştir.

Müteahhirin döneminin en önemli Hadis usûlü eseri olan İbnü's-Salâh'ın “*Ulümü'l-hadis*”inde de diğer kaynaklarda olduğu gibi *Musannef* bir hadis ıstılâhı olarak tanımlanmamış ve genellikle lügat anlamıyla telif edilmiş eserler için kullanılmıştır. Buradan hareketle İbnü's-Salâh'ın düşüncesinde *Musannef* diye bir ıstılâhın olmadığını söyleyebiliriz. Çünkü pek çok yerde “*meşhur, güvenilir hadis imamlarının Musannefleri*” şeklinde ifadelerine rastlamaktayız.³⁵ Buna örnek olarak Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Ebû İsâ et-Tirmizî, Ebû Abdirrahman en-Nesâî, Ebû Bekr b. Huzeyme ve Ebû'l-Hasen ed-Dârekutnî gibi müelliflerin isimlerinin zikredildiğini söyleyebiliriz.³⁶ Bu ifadelerde *Musannef* sözcüğü lügat anlamına tekabül etmektedir.

İbnü's-Salâh'ın konuyla ilgili şu karşılaştırmasını önemli buluyoruz. O, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Abdullah b. Musa, Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye, Abd b. Humeyd, ed-Dârimî, Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, Hasan b. Süfyân, el-Bezzâr gibi muhaddislerin *Müsnedlerinin*, *el-Kütübü'l-hamse* yani *Sahîhân*, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin *Sünenleri* ile Tirmizî'nin *Câmi'* gibi kitaplara ilhak edilemeyeceğini belirtmiştir. Yani söz konusu kitapların mertebe bakımından *el-Kütübü'l-hamse* ve *el-Kütübü'l-hamse'*ye ilhak edilen

sonra Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhûye, Ebû Hayseme, Ubeydullah b. Ömer'in isimlerini sıralamıştır. Hâkim şu bilgileri de eklemiştir: Sahih rivayetleri ilk kez toplayan Buhârî ve Müslim'dir. Ancak bu iki eser “*ale't-terâcime*” göre değil “*ale'l-ebvâb*”a göre tasnif edilmiştir. İki tasnif arasında fark vardır. “*Ale't-terâcim*” esaslı tasnifte, müellif “Hz. Ebû Bekr'den nakledilen hadisler” adında bâb başlığı koyar, sonra “Kays b. Hâzim an Ebî Bekr es-Sıddık” şeklinde ikinci bir bâb başlığı açar ve burada ister Sahîh ister Zayıf olsun Kays b. Hâzim'in, Ebû Bekr es-Sıddık'tan olan rivayetlerini tahric eder. “*Ale'l-ebvâb*”a dayalı tasnifte ise müellif “Ebvâbu't-tahâre” veya “Ebvâbu's-salât” gibi ibadet başlıklarında “*Zikru ma sahhe ve sebete an Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem*” der. Bk. el-Hâkim en-Nisâbûrî, *el-Medhal*, thk. Ahmed b. Faris es-Sellûm (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003/1423), 62, 64.

³¹ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye* (Haydarabad: Dâiretü'l-maârifî'l-osmaniyye), 335.

³² Bk. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, thk. Yusuf İş (Beyrut: Dâru İhyai's-sünneti'n-nebevîyye, 1974).

³³ el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, 2/186. Hatîb el-Bağdâdî *Musannef* kitapların bir konusuna tahsis edilen eserlere de işaret etmiş ve bu tür çalışmalara pek çok örnek vermiştir. Bk. el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, 2/300.

³⁴ Bk. el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, 1/203, 2/188, 301-302.

³⁵ İbnü's-Salâh Ebû Amr Osmân Abdirrahmân eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-hadis*, thk. Nureddin İtr (Beyrût: Dâru'l-fikr), 16, 21.

³⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 21.

bâb tertibli *Musannef* kitaplardan geride olduğuna dikkat çekmiştir. İbnü's-Salâh bu ifadeleriyle bir taraftan *Musannef* sözcüğünü 'alel-ebvâb' eserler için kullanırken diğer taraftan bu tür kitaplardan *Müsned* türü eserlerden üstün saymıştır.³⁷ Mürsel hadis bahsinde ise 'Usûlü fıkhıta muteber bazı *Musannefler*' ifadesine yer vermiştir ki, bu ifadesiyle *Musannef* sözcüğünün lügat anlamını kastettiği açıktır.³⁸ Ulaşabildiğimiz kaynaklar, İbnü's-Salâh'ın bu ifadesiyle İmâmü'l-Haremeyn'in "el-Burhân" isimli eserini kastettiğini belirtmişlerdir.³⁹

Nevevî'nin "et-Takrib ve't-teysir"inde de *Musannef/Musannefât* ifadeleri tamamen lügat anlamıyla kullanılmıştır.⁴⁰

İbn Kesîr'in "İhtisâru ulûmi'l-hadîs"inde *Sünen* ile ilgili pek çok *Musannef* eserin varlığına işaret edilmiş ve bu kapsamda İbn Cüreyc'in *es-Sünen*'i, İbn İshak'ın *Siyer*'inin dışında *es-Sünen*'i, Musa b. Târik'ın *es-Sünen*'i, Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *Musannef*'i zikredilmiştir. Bu türün en faydalı eseri İmam Mâlik'in *Muvatta'*ı görülmüştür.⁴¹

Zerkeşî'nin "en-Nüket"inde hadis âlimlerinin telif ettikleri eserlere *Musannefât* lafzıyla atıf yapılmış ve bu bağlamda⁴² Abdurrahman b. Yusuf b. Hırâş el-Bağdâdî'nin cerh ve ta'dîle, İbn Adî'nin ise ricâle dair bir *Musannefe* sahip olduklarına işaret edilmiştir.⁴³ Bu bilgidен Zerkeşî'nin *Musannef* sözcüğünü lügat anlamıyla kullandığı anlaşılmaktadır.

İrâkî'nin "et-Takyîd ve'l-îzâh"ında "İlel ile ilgili *Musannefler*, *Mütekkadim Musannefler*, *Ehl-i hadîs*'in meşhur güvenilir *Musannefleri*, *künyelerle ilgili Musannefler*" gibi ifadelerle yer verilmiş ve bu itibarla *Musannef* lügat anlamıyla kullanılmıştır.⁴⁴

İbn Hacer'in "Şerhü'n-Nuhbe"sinde garib kelimelerin şerhi konusunda telif edilen *Musannef* eserlere değinilmiş ve Kâsım b. Sellâm'ın eseri bu türe örnek verilmiştir.⁴⁵ Bununla birlikte haberlerin anlamını şerh ve müşkilerini beyan eden *Musannef* kitapların olduğuna işaret edilmiş ve Tahâvî, Hattâbî ve İbn Abdilber'in eseri bu çerçevede zikredilmiştir.⁴⁶ İbn Hacer gibi Müteahhirûn dönemi büyük bir hadisçinin

³⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 37, 38.

³⁸ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 53.

³⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Cemâleddîn Abdullah b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *en-Nüket 'alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh* (Riyad: Edvâü's-selef, 1419/1998), 1/460; Zeynüddin Abdürrahim b. el-Hüseyn el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimeti İbni's-Salâh*, nşr. Muhammed Râgıb et-Tabbâh (Beyrut: Dâru'l-hadis, 1405/1984), 57.

⁴⁰ Muhyiddin b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysir*, thk. Muhammed Osman el-Hışt (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-arabî, 1405/1985), 26,64, 106, 122.

⁴¹ İbn Kesîr ed-Dîmaşkî, *İhtisâru ulûmi'l-hadîs*, thk. Mahir Yasin el-Fahl (Riyad: Dâru'l-meyman, 1434/2013), 102. *Musannef* sözcüğü pek çok yer de lügat anlamıyla kullanılmıştır. Bk. İbn Kesîr, *İhtisâru ulûmi'l-hadîs*, 145, 146, 157, 320.

⁴² ez-Zerkeşî, *en-Nüket*, 1/195, 384.

⁴³ ez-Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/444, 445, 447.

⁴⁴ el-İrâkî, *et-Takyîd*, 12, 16, 169, 147, 148, 315, 368.

⁴⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Şerhü'n-Nuhbe*, thk. Nureddin Itr (Mektebetül-Büşra, 1432/2011), 94.

⁴⁶ İbn Hacer, *Şerhü'n-Nuhbe*, 95.

Musannef sözcüğünü ‘telif edilen eser’ anlamıyla kullanması konumuz açısından son derece önemlidir. Çünkü o, *Musannef* sözcüğünü bir kavram olarak görmüş olsa idi bunu mutlaka belirtir ve bir tanım yapardı. Böyle bir tavrın görülmemesi onun bu sözcüğü lügat anlamıyla kabul edip kullanmış olduğunu göstermektedir.

Süyûtî’nin “*Tedrîbü’r-râvî*”sinde İbn Hazm’ın kitapların derecelerine ilişkin görüşlerine yer verilmiş ve bu iktibasta Kâsım b. Esbağ, Tahâvî, Abdürrezzâk b. Hemmâm, İbn Ebî Şeybe, Bakî b. Mahled, Hammâd b. Seleme, Saîd b. Mansûr, Vekî’ ve Firyâbî gibi müelliflere *Musannef* ismiyle eser nispet edilmiştir.⁴⁷ *Câmi’* türü eserlerin en önemlisinin *Muvatta’*, daha sonra ise İbn Cüreyc, İbn Ebû Arûbe, Saîd b. Mansûr, Abdürrezzâk b. Hemmâm ve İbn Ebî Şeybe gibi muhaddislerin *Musannef* kitaplarının olduğu ifade edilmiştir.⁴⁸ Diğer bir deyişle *Muvatta’* ile bu muhaddislerin *Musannef* adlı kitapları *Câmi’* türü eserler olarak zikredilmiştir. Bu bilgilerden hareketle İbn Hacer gibi Süyûtî’nin de *Musannef* sözcüğünü tanımı belirlenmiş bir kavram olarak görmediği kanaati hasıl olmaktadır.

Kâsımî’nin (ö. 1332/1914) “*Kavâidü’t-tahdîs*”inde *Musannef* sözcüğü, Hammâd b. Seleme, Abdürrezzâk b. Hemmâm, İbn Ebî Şeybe, Kâsım b. Asbağ, Tahâvî’nin kitapları çerçevesinde eser adı olarak kullanılmıştır.⁴⁹ Ayrıca Şah Veliyyullâh’ın hadis eserlerinin tabakalarına ilişkin taksimine yer verilmiş ve burada da; Buhârî ve Müslim’den önce tasnif edilen *Müsned*, *Câmi’* ve *Musannef* eserlerin özelliklerinden söz edilerek *Musannef/Musannefât* eserlerin *Müsned* ve *Câmi’*lerden ayrı, nevi şahsına münhasır bir tür olduklarına dikkat çekilmiştir.⁵⁰ Bu kullanımlar dışında *Musannefî* kavramlaştırmaya temel teşkil edecek bir bilgi yer almamıştır.

Tâhir el-Cezâirî’nin (ö. 1338/1920) “*Tevcihü’n-nazar*” adlı eserinde sadece Sahîh hadislerle tahsis edilen *Musannefler* için “*Musannefâtü fi’s-sahîhi’l-mücerred*” şeklinde bir başlık yer almakta ve bu başlıktan sonra da şu eserler zikredilmektedir: Hâkim’in *el-Müstedrek ‘ale’s-sahîhân*, İbn Huzeyme’nin *es-Sahîh* ve İbn Hibbân’ın *es-Sahîh*’i. Yine aynı başlık altında Saîd b. es-Seken’in *es-Sünenü’s-sihâh*’ı da zikredilmiş ancak *Musannef* yerine aynı anlama gelen *Müellef* sözcüğü kullanılmıştır. Bu eserde de *Musannef*’in lügat anlamıyla kullanıldığına şahit olmaktadır.⁵¹

Ahmed Nâim (ö. 1353/1935) “*Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*”nde “*Musannef tabiri, bunların (yani Sünen, Câmi’ ve Müsned gibi türlerin) her birine itlak olunabilir bir lafzı âmm ise de sünen ve sünen müteallık haberleri ebvâb-ı fikhîye üzere ihtivâ eden kitâblara*

⁴⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Tedrîbü’r-râvî fi şerhi Takrîbi’n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâreyâbî (Riyad: Mektebetü’l-kevser, 1415), 1/116.

⁴⁸ es-Süyûtî, *Tedrîbü’r-râvî*, 2/596.

⁴⁹ Muhammed Cemâluddîn el-Kâsımî, *Kavâidü’t-tahdîs*, thk. Muhammed Behcet el-Baytâr (b.y: Dâru İhyâi’l-kütübi’l-arabî, ts.), 75, 122, 130, 168, 181, 190, 195, 199, 247, 250, 251.

⁵⁰ el-Kasımî, *Kavâidü’t-tahdîs*, 242.

⁵¹ Tâhir b. Sâlih b. Ahmed el-Cezâirî, *Tevcihü’n-nazar ila usûli’l-eser* (el-Matbaatu’l-Cemâliyye, 1328/1910), 137-140.

da bu isim verilmiştir ki *Câmi' ma'nâsına olmuş olur*⁵² şeklinde bir tarif yapmıştır. Ahmed Naim'in tanımından iki sonuç çıkarabiliriz;

1. "Sünen ve sünene müteallık haberleri ebvâb-ı fikhîye üzere ihtivâ eden kitâb" ifadesiyle *Musannef*'i bir istilâh olarak tanımlamış,

2. *Sünen, Câmi' ve Müsned* gibi Hadis edebiyatı türünü kapsayacak şekilde de lügat anlamıyla kullanmıştır. Bu bilgiden hareketle *Musannef* sözcüğünün lügat anlamını sürekli korumaya devam ettiğini söyleyebiliriz.

Musannef sözcüğü Ahmed Naîm'den sonra bir kavram olarak tanımlanmaya devam etmiştir. Talat Koçyiğit (ö. 1432/2011) *Musanneflerin, Sünen* denilen hadîs kitaplarından ayrı bir özellik taşımadığını belirterek bu eserlerde fıkıh ahkâmına müteallık hadîslerin tasnîfe tabi tutulduğunu bundan dolayı da yapılan işe delâlet etmek üzere *Musannef* tabirinin kullanıldığını söylemiştir. Ona göre *Sünenler* ile *Musannefler* arasında büyük bir fark yoktur. Bununla birlikte *Musanneflerin Câmi'* eserler gibi her konudaki hadisleri ihtiva etmediğini *Sünenlerden* farklı olarak ise *Câmi'*lerde bulunan konulardan bazılarını içerdiğini söylemiştir.⁵³ Talat Koçyiğit'in bu yaklaşımının aksini söyleyen usûl yazarlarımız da vardır. Örneğin; Mücteba Uğur (ö. 1426/2005), " (*Musannef*) Çeşitli konulardaki hadisleri bir araya toplayan hadis kitaplarına denir. Bunlar genelde fıkıh konularına göre tertiplenmişlerdir. Bu özelliğiyle *câmi'* türü hadis kitaplarına benzerler. Ancak geniş çapta *sünen* konusuna giren hadislere yer verdiklerinden onlardan ayrı tutulmuşlardır. Buna göre *musannefi câmi'* türü gibi bir hadis kitabı sayanlar olduğu gibi onlardan ayıranlarda da vardır"⁵⁴ diyerek *Musannefleri Câmi'* türü eserlerle karşılaştırarak bir değerlendirme yapmıştır. Ali Yardım (ö. 1426/2006) da; "Kütüb-i sitte devrinden önce tasnif edilmiş hacimli hadîs mecmualarına verilen müşterek isimdir. İlk bakışta bu tâbir, mevzûlarına göre tasnif edilmiş hadîs mecmuası hüviyetini taşımakta ise de, daha çok *Müsned* grubuna girmeyen eserler için kullanılır. Buna göre *Câmi'*, *Sünen* ve *Müstedrek*'ler de birer *musannaf* eserdir" şeklinde bir açıklamada bulunmuştur.⁵⁵ Ali Osman Koçkuzu (ö. 1442/2020) ise; "Bazen *câmi'*lere de *Musannef* adı verilir. Konulara göre tertip edilmiş bir eser türüdür"⁵⁶ demiştir. Buraya kadar yapılan tariflerde bir birliğin olmadığı görülmektedir. Bu durum kişiye göre değişen *Musannef* tanımlarının olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Nureddin Itr'ın (ö. 1442/2020) "*Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs*"inde eserlerin tasnif metotlarından hareketle '*el-Kütübu'l-musannef 'alel-ebvâb*' adında bir başlığa yer verilmiş, ardından da *Musannef* kitaplar kendi içinde; *Câmi'*, *Sünen*, *Musannef*,

⁵² Zeynüd-din Ahmed b. Ahmed b. Abdi'llâtîf ez-Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, çev. Ahmed Naim (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1976), 39. Parantez içinde belirtilen ifade, cümlelerin bağlamının anlaşılması için tarafımızca konulmuştur.

⁵³ Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2015), 286.

⁵⁴ Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1996), 195.

⁵⁵ Ali Yardım, *Hadis II* (İstanbul: DamlaYay., 2017), 67.

⁵⁶ Ali Osman Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi* (İstanbul: Dergah Yay., 1983), 287.

Müstedrek, *Müstahrec* olarak türlere ayrılmıştır. Bu çerçevede *Musannef* sıfat olarak kullanılmış ve *Câmi'*, *Sünen*, *Musannef*, *Müstedrek*, *Müstahrec* gibi türleri altında toplamıştır. Yapılan bu sınıflandırmada görüldüğü üzere *Musannef* yine kendisinin bir alt türü olarak konumlandırılmış ve “*Ale'l-ebvâba göre tertip edilen kitaplardır. Ancak Merfû hadislerin yanı sıra Mevkûf ve Maktû hadisleri de ihtiva ederler. Abdürrezzâk ve İbn Ebî Şeybe'nin Musannefleri en meşhur Musanneflerdendir*” şeklinde tarif edilmiştir. Burada doğrudan bir *Musannef* tanımı yapıldığını görmekteyiz.⁵⁷ Burada Itr, *Musannef* sözcüğünü sözlük ve ıstılâhî olmak üzere iki manada kullanmıştır.

M. Zübeyr Sıddîkî, hadis kitaplarını “*Sahîfe, Cüz, Risâle/Kitap, Musannef, Müsned, Mu'cem, Câmi', Sünen, Müstedrek, Müstahrec ve Erbaûn*” şeklinde bir tasnife tabi tutmuş ve ardından her birini nispeten birbirinden tefrik ederek tanımlamıştır.⁵⁸ *Musannefi* “*Yukarıda zikredilen (yani İman, Sünen, Rikâk, Âdâb, Tefsir, Fiten, Menâkıb ve Mesâlib) konuların çoğuna veya hepsine taalluk eden hadîslerin toplandığı ve her birinin ayrı konuyu işlemek üzere kitap ve bölümlere ayrıldığı büyük hadîs mecmuaları*” olarak tarif etmiş ve İmam Mâlik'in *Muvatta'*ını ve Müslim'in *Sahîh*'ini *Musannef* türü olarak zikretmiştir.⁵⁹ Bu yaklaşımından Sıddîkî'nin de *Musannef* kavramı ile ilgili net bir görüşe sahip olmadığını ve ağırlıklı olarak lügat anlamını kastettiğini söyleyebiliriz.

⁵⁷ Nureddin Itr, *Menhecü'n-nakd fi ulûmi'l-hadîs* (Dımaşk: Dâru'l-fıkr, 1399/1979), 197-200. Bununla birlikte *Musannef*; “*Musannefât fi terâcim's-sahâbe*”, “*Musannefât fi'l-cerh ve't-ta'dîl*”, “*el-Kütübu'l-musannef fi'l-ilel*”, “*el-Kütübu'l-musannef fi'l-merâsil ve'l-müdrecc, ve'l-musahhaf ve'l-ilel*” olarak sözlük anlamıyla da kullanılmıştır. Bk. 91, 115, 126, 283, 298.

⁵⁸ M. Zübeyr Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, çev. Yusuf Ziya Kavakçı (Yeni Zamanlar Yay., 2004), 64-70.

⁵⁹ Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, 65-66. İmam Mâlik'in *Muvatta'* ı günümüzdeki pek çok eserde *Musannef* veya *Muvatta* türü bir eser olarak kabul edilmiştir. Bk. Salahattin Polat vd., *Hadis Araştırma ve Tenkit Kılavuzu* (İstanbul: İfav, 2008), 64; Koçkuzu, *Hadis İlimleri*, 287; Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, 66; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 71; Ahmet Keleş, *Hadis Tarihi ve Usûlü Dersleri* (Ankara: Fecr Yay., 2017), 116; Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu* (Ankara: Ankara Okulu, 2013), 235-241. Müslim'in eserinin türü konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. *Câmi'* türü bir eser olmadığını kaydeden kaynaklar için bk. Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, 68; Abdülazîz ed-Dihlevî, *Ülâletü'l-nâci'a tercümetü'l-'Ucâleti'n-Nâfi'a*, çev. Abdülehad el-Kâsımî (Hindistan: ts.), 28-29; el-İtyûbî el-Vellevî, *Kurretu ayni'l-muhtâc* (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1424), 54; Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm el-Mübârekfûrî, *Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezî*, zabd. Abdurrahman Muhammed Osman (b.y.: Dâru'l-fıkr), 1/65-66. Müslim'in eserini *Câmi'* olarak nakleden kaynaklar için bk. Muhammed Takî el-Osmânî, *Tekmile Fethi'l-mülhim* (Beirut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, 1426/2006), 6/418-419; el-İtyûbî el-Vellevî, *el-Bahrü'l-muhîtü's-seccâc fi şerhi Sahîhi'l-İmâm Müslim b. el-Haccâc*, (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî), 45/362-364; Abdülfettah Ebû Gudde, *Tahkîku ismeyî's-Sahîhân ve ismi Câmi'i't-Tirmizî* (Haleb: Mektebü'l-Matbuati'l-İslâmîyye 1414/1993), 46; M. Fuad Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, çev. Mahmud Fehmî Hicâzî vd. (Riyad: 1411/1991), 1/264; Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, 43; H. Musa Bağcı, *Hadis Tarihi ve Metodolojisi* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2012); Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 78; Hayreddin Karaman, *Hadise Dair İlimler ve Hadis Usûlü* (İstanbul: Ensar Yay., 2010), 63-64. Müslim'den nakledilen rivayetlerde eserin isminde *Câmi'* lafzı yoktur. Bk. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beirut: Dâru'l-garbi'l-İslâm, 1422/2001), 15/121-122; ez-Zehebî, *Siyer*, 12/565, 568; Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir, *Târîhu medineti Dımaşk*, thk. Ebû Said Ömer b. Garame el-Amrî (Beirut: Dâru'l-fıkr, 1418/1997), 58/92; et-Tücebî, *Bernâmec*, 93; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. İbrâhim el-Kurtubî, *Müfhim limâ eşkele min telhîsi Kitâbi Müslim*, thk. Muhyiddin Dib Müstû vd. (Beirut: Dâru İbn Kesîr 1417/1996), 1/101; Safiyyürrahman el-Mübârekfûrî, *Minnetü'l-mün'im fi şerhi sahîhi Müslim* (Riyad: Dâru's-selam, 1420/1999), 1/16; Sıddik b. Hasan Han el-Kannevcî, *es-Siracü'l-vehhac min keşfi metalibi Sahîhi Müslim b. el-Haccac*, thk. Abdullah b.

İsmail Lütfi Çakan *Musannefi, Câmi' ve Sünenlerden* ayrı “Bölüm zenginliği yanında sünenlerdeki merfu' hadislerle ilâvaten mevkûf ve maktu' hadisleri de ihtiva eden eserlerdir” şeklinde tanımlamıştır.⁶⁰ *Sünenlerin* sadece Merfû hadisleri; *Musanneflerin*, Merfû'ata ek olarak Mevkûf ve Maktû haberleri; *Câmi'lerin* çoğunlukla Merfû az da olsa Mevkûf ve Maktû haberlerin sahih olanlarını ihtiva ettiğini belirtmiştir. Bu özelliği üç türün faslı yani ayırt edici özelliği olarak kabul etmiştir.⁶¹

Sonuç olarak *Musannef* sözcüğünün ıstılâhî manada kullanımı, başvurduğumuz kaynaklar itibariyle Ahmed Nâim ve sonrasında görülmeye başlamıştır diyebiliriz. Bu tanımlara baktığımızda genel olarak *Musannef*, “*Merfu' hadislerle ilâvaten mevkûf ve maktu' hadisleri de ihtiva eden eserdir*” şeklinde tanımlanmış bununla birlikte farklı tarifler de yapılmıştır. Bu durum hadisçiler nezdinde genel-geçer bir *Musannef* tanımının olmadığını göstermektedir. *Musannef* türünün *Câmi'* ve *Sünen* türünden farklı olup olmadığı hususu tartışılmış ancak görüş birliğine varılamamıştır. Bazılarına göre *Musannef*, “*Câmi' ve Sünen*”, bazılarına göre “*Sünen ya da Câmi'*” demek iken bazılarına göre ise “*Sünen ve Câmi'*”den farklı bir tür demektir. *Musannef* sözcüğünün ilk dönemlerden günümüze kadarki kullanımlarında öne çıkan anlamı lügat anlamıdır denebilir. Kimi zaman ıstılâhî anlamlar yüklenmiş olsa da bu anlamlar tam olarak bir ıstılâh özelliği taşımamaktadır. Çünkü ıstılâh mâsadakta birliği yani kullanım birlikteliğini gerektirir. Yapmış olduğumuz araştırma bunun aksini göstermektedir.

3. Musannef Kavramının Sorunları

Bir önceki başlıkta, *Musannef* kavramının kullanımı ile ilgili bilgileri aktardık. Bu bilgilerden hareketle *Musannef* sözcüğünün üç anlamda kullanıldığını söyleyebiliriz:

1. Fıkıh ahkâmına müteallik haberleri ihtivâ eden kaynaklar,
2. *Câmi'* ve *Sünen* türü eserlerden ‘umûm husûs min vech’ itibariyle farklı olan eserlerdir. Yani her türlü konuyu ihtiva etmemesiyle *Câmi'lerden*, ihtiva ettiği bazı konuları itibariyle de *Sünenlerden* farklı olan eserler,
3. Merfu' hadislerle ilâvaten oldukça fazla sayıda Mevkûf ve Maktu' hadisleri derleyen eserlerdir.

İbrahim el-Ensâri (Katar), 1/15; Kâdî İyâz, *Şerhu Sahîhi Müslim li-Kâdî İyâz*, thk. Yahyâ İsmail (Dâru'l-vefa, 1419/1998), 1/82; Muhammed Abdurrahman Tavâlibe, *el-İmâm Müslim ve menhecuhû fi sahîhihi* (Amman: Dâru Ammar, 1421/2000), 101-103. Bununla birlikte muhtelif kaynaklarda da eserin ismi *Câmi'* ismiyle nakledilmemiştir. Bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 286; İbn Atıyye, *Fihrist*, 67; Kâdî İyâz, *Meşârikü'l-envâr ala sıhâhi'l-âsâr* (Kahire/Tunus: Dâru't-türâs/Mektebetü'l-atîka, 1978), 1/10; et-Tüçübî, *Bernâmeç*, 83; el-Vâdîâşî, *Bernâmeç*, 192; Salâhuddin Halil b. Keykeldi b. el-Alâî, *İsâretü'l-fevâidi'l-mecmûa* (el-Medînetü'l-Münevvere: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem 1425/2004), 140; İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 20, 66, 81; es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/884; Tavâlibe, *el-İmâm Müslim*, 101.

⁶⁰ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı* (İstanbul: İfav, 2016), 70.

⁶¹ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 134.

Şimdi bu üç maddeyi ayrı ayrı ele alacağız ve bu yaklaşımların ne ölçüde *Musannef* olarak görülen eserlerle uyumlu olup-olmadığını göstermeye çalışacağız.

Birinci maddede belirtmiş olduğumuz tarif *Musannef* isimli eserlerle uyumlu değildir. Çünkü *Musannef* olarak kabul edilen eserlerin muhtevalarında ahkâmla doğrudan ilişkilendirilemeyen konu başlıkları yer almaktadır. Örneğin; İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde "Kitâbu's-siyer", "Kitâbu't-tarih", "Kitâbu'l-cennet", "Kitâbu zikri'n-nâr", "Kitâbu zikri Rahmetillah", "Kitâbu'z-zühd", "Kitâbu'l-evâil", "Kitâbu'r-redd ala Ebî Hanîfe", "Kitâbu'l-megâzî", "Kitâbu'l-fiten" ve "Kitâbu'l-cemel" adında ahkâmla ilişkilendirilemeyen bölüm başlıkları yer almaktadır.⁶² Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *Musannef*'inde ise "Kitâbu Fedâilil-Kur'an" ve "Kitâbu'l-meğazi" adında bölümler vardır.⁶³ Adı *Musannef* olan bu eserlerde açıkça tanıma aykırı başlıkların bulunması, söz konusu yaklaşımın/kabulün ya da tarifi isabetli olmadığını göstermektedir.

İkinci maddede zikredildiği üzere *Musannefler* ihtiva ettiği konu yönüyle *Câmi'* ve *Sünen* eserler arasında mütalaa edilmiştir. Yani *Musannefler* konu kapsamı bakımından matematiksel ifadeyle *Câmi'* > *Musannef* > *Sünen* şeklinde görülmüştür. Dikkat çekilmelidir ki bazı eserler bu tespit ile uyuşmamaktadır. Örneğin; Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi'i* "Kitâb" diye ana bölümlere ayrılmamıştır. Konu bütünlüğü kurulamamış, muhtelif bâblar gelişi güzel bir şekilde eserde sıralanmıştır.⁶⁴ Ayrıca abdest, namaz, oruç ve hac gibi ibadet içerikli konularla alakalı rivayetlere pek yer verilmemiştir.⁶⁵ Abdullah b. Vehb'in *el-Câmi'*inde de ahkâm içerikli rivayetlere genel olarak rastlanılmamaktadır.⁶⁶ *Musannef* isimli eserlerde mezkûr eserlerin aksine abdest,

⁶² Bk. Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, (i'dad) Kemâl Yûsuf el-Hût (Beirut: Dâru't-tac, 1409/1989), 6/418-564, 7/3-564.

⁶³ Bk. Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habiburrahman el-A'zamî (Beirut: el-Meclisü'l-ilmî), 3/335, 5/313.

⁶⁴ es-San'ânî, *Kitâbu'l-câmi'*, (X, 379-468), (XI, 3-471); Bünyamin Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I) Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i", *AÜİD*, 43/1 (2002), 35. Fuat Sezgin, erken dönemde telif edilen *Sünen* ve *Câmi'* eserlere dair şu ifadelerle yer vermiştir: "İbn Nadim'in, Ma'mer'e muâsır bazı musanniflerin eserlerinin bâbları hakkında zaman zaman verdiği ma'lumâtta, o devir hadis musannefâtının tamâmen fıkıh bâblarını ihtiva etmediği, hassaten sunen diye adlananların fihki malzemeyi, Câmi' ismini alanların ise bunların dışında kalan hadisleri tasnif ettikleri anlaşılmaktadır" Burada belirtmeliyiz ki, İbnü'n-Nedîm eserinde bazı *Sünen* eserlerin içeriklerine atıfta bulunmuş ancak *Câmi'* ismini alan eserlerin muhtevalarına ilişkin bir malumat paylaşmamıştır. Bununla birlikte *Fihrist*'de iki türü birbirinden tefrik edecek bir karine de mevcut değildir. Dolayısıyla İbnü'n-Nedîm'in, Ma'mer'e muâsır bazı musanniflerin eserlerinin bâbları hakkında verdiği malumattan Fuat Sezgin'in sonucu çıkarılamaz. Krş. bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 281-289; M. Fuad Sezgin, "Hadis Musannefatının Mebde'i ve Ma'mer b. Râşid'in Câmi'i", *Türkiyat Mecmuası* 12 (1955), 125. Sezgin, başka bir çalışmada Ma'mer b. Râşid'in muasırlarının eser isimlerinin anonim olduğunu, musannifleri tarafından kendilerine verilmiş muayyen bir isimden mahrum bulduklarını, eserlerin muhtelif dönemlerde farklı şahıslarca *Musannef*, *Câmi'*, *Sünen fi'l-fıkıh* gibi anonim isimlerle adlandırıldıklarını belirtmiştir. Bk. M. Fuad Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* (Ankara: Otto Yay., 2015), 83.

⁶⁵ Bünyamin Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (II) Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2002), 81.

⁶⁶ Emrullah Bolat, *Abdullah b. Vehb ve el-Câmi' fi'l-Hadîs Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 104-105.

namaz, oruç ve hac gibi ibadet içerikli konulara dair kitap başlıklarının yer aldığı görülmektedir. Örneğin; Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *Musannef*'inde "Kitâbu't-tahâre", "Kitâbu'l-hayz", "Kitâbu's-salât", "Kitâbu'l-cum'a", "Kitâbu salâti'l-ıydeyn", "Kitâbu'l-cenâiz", "Kitâbu'z-zekât", "Kitâbu's-sıyâm", "Kitâbu'l-akîka", "Kitâbu'l-i'tikaf" ve "Kitâbu'l-menâsik"; İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde "Kitâbu't-tahârât", "Kitâbu'l-ezân ve'l-ikâme", "Kitâbu's-salavât", "Kitâbu's-sıyâm", "Kitâbu'z-zekât", "Kitâbu'l-cenâiz", "Kitâbu'l-eymân ve'n-nuzûr ve'l-keffârât" ve "Kitâbu'l-hac" gibi ibadet içerikli konu başlıkları kaydedilmiştir.⁶⁷ Saîd b. Mansûr'un *Musannef*'inde de "Kitâbu'l-vudû", "Kitâbu's-salât", "Kitâbu'l-cenâiz", "Kitâbu'z-zekât", "Kitâbu salâti'l-ıydeyn", "Kitâbu's-sıyâm", "Kitâbu'l-i'tikâf" ve "Kitâbu'l-menâsik" gibi bölümlerin olduğu zikredilmiştir.⁶⁸ Bu örnekler *Musanneflerin Câmi'* denilen eserler gibi her mevzudaki hadisleri ihtiva etmediği ve *Câmi'* denilen eserlerin her mevzudaki hadisleri kapsadığı iddiasıyla çelişmektedir.

Sünenlerin sadece ahkâmla ilgili hadisleri, *Musanneflerin* ise buna ek olarak biyografi, tarih, zühd ve ahlaka dair bölümler içerdiği ifade edilmiş ve bu kapsamda iki türün birbirinden ayrıldıkları belirtilmiştir. Ancak bu önermeyi tüm *Musannef* ve *Sünen* isimli eserlerde görmek mümkün değildir. Bu hususu mevcut eserlerden hareketle şöyle örnekleyebiliriz: Dârimî'nin "es-Sünen"i "Kitâbu's-siyer",⁶⁹ "Kitâbu'l-cihâd",⁷⁰ "Kitâbu Fedâilü'l-Kur'an",⁷¹ "Kitâbu'r-rikâk"⁷² gibi ana bölümleri muhtevidir. İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inin mukaddimesinde "Sünnet, İman, İslam, Kader, Fedâilü's-sahâbe, Hâricîler, Cehmiyye, Kurân-ı Kerim'i öğrenen ve öğretenin fazileti ve ilimle" alakalı başlıkların yanı sıra⁷³ eserde "Ebvâbu't-tıb", "Ebvâbu'l-edeb", "Ebvâbu'd-dua", "Ebvâbu ta'biri'r-ru'yâ", "Ebvâbu'l-fiten", "Ebvâbu'z-zühd" bölümleri yer almaktadır.⁷⁴ Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'inde "Kitâbu'l-fiten", "Kitâbu'l-melâhim", "Kitâbu't-tıb", "Kitâbu'l-mehdî", "Kitâbu'l-hurûf", "Kitâbu's-sünnet" gibi ahkâm ile doğrudan ilgili olmayan ana başlıklar mevcuttur.⁷⁵ Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *Musannef*'inin başlıkları incelendiğinde "Kitâbu't-tahâre, Kitâbu'l-hayz, Kitâbu's-salât, Kitâbu'l-cum'a, Kitâbu salâti'l-ıydeyn, Kitâbu Fedâilü'l-Kur'an, Kitâbu'l-cenâiz, Kitâbu'z-zekât, Kitâbu's-sıyâm, Kitâbu'l-akîka, Kitâbu'l-i'tikaf, Kitâbu'l-menâsik, Kitâbu'l-cihâd, Kitâbu'l-meğazi, Kitâbu Ehli'l-kitâb, Kitâbu'n-nikâh, Kitâbu't-talâk, Kitâbu'l-buyû', Kitâbu'ş-şehâdât, Kitâbu'l-mukâteb,

⁶⁷ Bk. es-San'ânî, *el-Musannef*, cilt 1-4; İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-musannef*, cilt 1-3.

⁶⁸ Bk. İbn Hayr, *Fihrist*, 175.

⁶⁹ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Hâlid es-Sebi' el-Alemî vd., (Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-arabî, 1987), "Kitâbu's-siyer", 17, 2/283.

⁷⁰ ed-Dârimî, "Kitâbu'l-cihâd", 16, 2/263.

⁷¹ ed-Dârimî, "Kitâbu Fedâilü'l-Kur'an", 23, 2/521.

⁷² ed-Dârimî, "Kitâbu'r-rikâk", 20, 2/385.

⁷³ İbn Mâce el-Kazvîni, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaut, (Müessesetü'r-risâle), 1/3-175.

⁷⁴ İbn Mâce, "Ebvâbu't-tıb", 31, 4/497, "Ebvâbu'l-edeb", 33, 4/629, "Ebvâbu'd-dua", 34, 5/5, "Ebvâbu ta'biri'r-ru'yâ" 35, 5/ 55, "Ebvâbu'l-fiten", 36, 5/81, "Ebvâbu'z-zühd" 37, 5/223.

⁷⁵ Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Sünenü Ebû Dâvûd*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût vd., (Dâru'r-risâleti'l-alemiyye, 1420/2009), "Kitâbu't-tıb", 6/5, "Kitâbu'l-hurûf", 6/99, "Kitâbu'l-fiten", 6/293, "Kitâbu'l-mehdî", 6/335, "Kitâbu'l-melâhim", 6/349, "Kitâbu's-sünnet", 7/5.

Kitâbu'l-eymân ve'n-nuzûr, Kitâbu'l-velâ, Kitâbu'l-vesâyâ, Kitâbu'l-mevâhib, Kitâbu's-sadaka, Kitâbu'l-müdebber, Kitâbu'l-eşribe, Kitâbu'l-ukûl, Kitâbu'l-lukata, Kitâbu'l-ferâiz ve Kitâbu ehli'l-kitâbeyn” adlı bölümlerin olduğu görülür.⁷⁶ Bu eserin bölüm başlıkları yaygın olan *Sünen* tanımına, mezkûr *Sünen* eserlere nispetle daha uygundur. Görüldüğü üzere *Sünenlerin* sadece ahkâm ile ilgili hadisleri *Musanneflerin* ise buna ek olarak biyografi, tarih, zühd ve ahlaka dair bölümler içerdiği önermesi zikredilen eserlerin muhtevasıyla örtüşmemektedir. Sonuç olarak, **ikinci maddede** ifade edilen önerme de isabetli değildir. Dolayısıyla bu şekilde bir tarif ortaya koymak hatalıdır.

Üçüncü maddede belirttiğimiz tarif Abdürrezzâk b. Hemmâm ve İbn Ebî Şeybe'nin eserleriyle örtüştüğü gibi⁷⁷ Ma'mer b. Râşid ve Abdullah b. Vehb'in *el-Câmi'*, Ebû Yûsuf ve eş-Şeybânî'nin *el-Âsâr*,⁷⁸ Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta'*, Dârimî'nin *es-Sünen*, Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kubrâ* adlı eserlerinin muhtevalarıyla da uyumludur. Çünkü bu eserlerde Merfu' hadisleri ilâvaten oldukça fazla Mevkûf ve Maktû' hadisler

⁷⁶ Bk. es-San'ânî, *el-Musannef*.

⁷⁷ Abdürrezzâk'ın ve Ebî Şeybe'nin eserlerinin ismi kaynaklarda net değildir. Abdürrezzâk'ın eserini İbnü'n-Nedîm “*Kitâbu's-sünen fi'l-fikh*”, İbn Hayr “*Musannef*”, Zehebî “*el-Câmi'u'l-kebîr*”, İbn Hacer “*Musannef*” adıyla nakletmişlerdir. Kâtib Çelebî “*Musannef*”i *Sünen* türü eserler arasında “*el-Câmi' fi'l-hadis*”i ise *Câmi'* isimli eserler arasında zikretmiştir. Abdülazîz ed-Dihlevî ve Kettânî “*Musannef*” ismiyle belirtmişlerdir. Ancak Kettânî “*Musannef*”in “*Câmi'*”den başka bir eser olduğuna da dikkat çekmiştir. Zirikî aksine Abdürrezzâk'ın “*el-Musannef fi'l-hadis*” eserine “*el-Câmi'u'l-kebîr*” denildiğini belirtmiş, Kehhâle ise “*es-Sünen fi'l-fikh*” ve “*el-Câmi'u'l-kebîr fi'l-hadis*”i Abdürrezzâk'ın eserleri arasında müstakil birer eser olarak zikretmiştir. Bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 284; İbn Hayr, *Fihrist*, 167; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1382/1963), 2/609; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 50; Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/576, 2/1008; ed-Dihlevî, *Bustânü'l-muhaddisîn*, 108; el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 40-41; Hayreddin ez-Zirikî, *el-A'lâm*, (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melayin, 2002), 3/353; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin* (Beyrut: Dâru'ihyâi türâsi'l-arabî), 5/219. İbn Ebî Şeybe'nin eserini İbnü'n-Nedîm “*Kitâbu's-sünen fi'l-fikh*”, İbn Hayr el-İşbîlî, İbn Hacer, Kettânî ve Abdülazîz ed-Dihlevî “*Musannef*” ismiyle nakletmişlerdir. İsmail Paşa “*Kitâbu's-sünen fi'l-fikh ve'l-hadis*” ismiyle yer vermiştir. Kâtib Çelebî “*el-Musannef*” ismiyle aktarmış bununla birlikte “*el-Musannef*”in, müellifin “*el-Müsned*” adlı eserinin de olabileceğine dikkat çekmiştir. Fuad Sezgin de eseri hem “*el-Musannef*” hem de “*el-Müsned*” ismiyle belirtmiştir. Söz konusu bilgilerin aksine her iki eser birbirinden tefrik edilerek de nakledilmiştir. Hatîb el-Bağdâdî “*el-Müsned*”, “*el-Ahkâm*”, “*et-Tefsîr*” adında eser tasnif ettiğini söylemiştir. İbn Hayr, İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*’ini “*Zikru'l-musannefâti'l-mütedammineti li's-sünen eydâ mea fikhi's-sahâbe ve't-tâbiîn*” başlığının altında “*Bakî b. Mahled rivayeti*” ile *el-Müsned*’ini ise “*Mine'l-mesânîdi'l-muharraceti alâ esmâi's-sahâbe*” kısmında “*Muhammed b. Vaddâh rivayeti*” ile kaydetmiştir. Zehebî, İbn Ebî Şeybe'nin “*el-Müsned*”, “*el-Musannef*” ve “*et-Tefsîr*” adlı büyük kitaplara sahip olduğunu ifade etmiştir. İbn Hacer “*el-Musannef*” ve “*el-Müsned*”’ini müstakil birer eser olarak zikretmiştir. Bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 285; el-Bağdâdî, *Tarih*, 11/260; İbn Hayr, *Fihrist*, 171,178; ez-Zehebî, *Siyer*, 11/122; İbn Hacer, *el Mu'cemü'l-müfehres*, 50, 135; el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 40; ed-Dihlevî, *Bustânü'l-muhaddisîn*, 109-110; Babanzade İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin* (Beyrut: Dâru'ihyâi türâsi'l-arabî, 1951), 1/440; Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1711; Sezgin, *Târîhüt-türâsi'l-Arabî*, 1/206.

⁷⁸ Ebû Yûsuf ve eş-Şeybânî'ye nispet edilen *el-Âsâr*'da Merfû, Mevkûf ve Maktû' haberler fıkıh bâblarına göre nakledilmiştir. Ebû Yûsuf ve eş-Şeybânî nüshası dışında kaynaklarda nakledilen *el-Âsâr*'ın bazen “*Nüşa*”, bazen “*Müsned*” bazen de “*Sünen*” isimleriyle zikredildiği ve bütün bu isimlerin aynı eser için kullanıldığı belirtilmiştir. Bu husus “*Nüşa*”, “*Müsned*”, “*Sünen*” sözcüklerinin birbirlerinin yerine geçebildiklerini göstermektedir. 197, 200. Bk. Mehmet Özşenel, “Hadiste İlk Musannifler ve Ebû Hanîfe'nin Tasnifteki Rolü”, *EKEV Akademi Dergisi*, 12/34 (2008), 197, 200.

nakledilmiştir.⁷⁹ Bu çerçevede *Câmi'*, *Sünen* ve *Muvatta'* isimli eserler *Musannef* kavramının/ıstılâhının kapsamına girmektedir. Ancak bilhassa günümüzde söz konusu ıstılâhlar belirli bir muhtevaya sahip eserlerin adı olacak şekilde birbirinden tefrik edilerek tarif edilmekte ayrıca mezkûr eserler bu türlere göre kategorilendirilmektedir. Dolayısıyla yapılan *Musannef* tanımı, bir tanımın şartı olan “*efradını câmi' ayyarını da mâni'*” kuralına uygun değildir. Burada başka bir problemin varlığına daha dikkat çekilmelidir ki o da; kaynaklarımızda yer alan bilgiler, hadis alanında telif edilen eserlerin türlerini ve bu türlerin birbirinden hangi fasıl/özellikleri itibariyle ayrıldıklarını açık olarak ortaya koyamamaktadır. Bu itibarla kaynaklarda yer alan bilgilere göre eserlerin türlerinin ne olduğu hususu açık değildir. Herhangi bir kaynaktan bir eser “*Musannef*” olarak anılırken başka bir kaynaktan aynı eser “*Câmi'*” olarak isimlendirilmiştir. Örneğin; Ma'mer b. Râşid'in eseri bazı kaynaklara göre *Câmi'* bazılarında ise *Câmi'* değil *Musannef* türüdür.⁸⁰ Mâlik'in *Muvatta'* ı günümüzdeki pek çok eserde *Musannef* veya *Muvatta'* türü bir eser olarak kabul edilmiştir.⁸¹ Ancak İbnü's-Salâh⁸² ve Süyûtî,⁸³ İmam Mâlik'in *Muvatta'* ını açıkça *Câmi'* türü bir eser olarak zikretmişlerdir. Hammâd b. Seleme'nin *Musannefi*, tür olarak *Musannef* türü olarak kabul edilmektedir. İbn Hacer ise, Hammâd b. Seleme'nin *Musannefini* *Câmi'* türü bir eser olarak kaydetmiştir.⁸⁴ Bu husus *Câmi'* ve *Musannefi* birbirinden ayıran günümüz genel teamülüyle de örtüşmemektedir.

Referans Problemi: Makalemizde detaylı bir şekilde görüldüğü üzere *Musannef* sözcüğü Müttekaddimûn ve Mütteahhirûn Dönemi kaynaklarında ıstılâhî anlamda tanımlanmamıştır. Çağdaş dönemde ise her müellif kendi çıkarımıyla bir tanım ortaya koymuştur. Ancak yeni bir tanım yapıldığında bu tanımın neye göre yapıldığı ve tanımın tanımlanana uygunluğunun olup olmadığı mutlaka gösterilmelidir. Yani “A” diye bir şeyi tanımladığımızda tanımın olgusal bir karşılığı olmalıdır ve bu karşılık tanım gereği “A”yı tüm “A” olmayanlardan ayırt etmelidir. Ayrıca “tanım” ile “tanımlanan”ın mahiyetleri “müsâvi/eşit” olmalıdır, yani “tanım” ile “tanımlanan”, “mahiyet” ve “hakikat” itibariyle aynı olmalıdır.⁸⁵ Fakat yapılan *Musannef* tanımlarında bu ilkelere riayet edilmediği görülmektedir. Örneğin; *Musannef* kavramı, daha önce değinildiği üzere *Câmi'* ve *Sünen* kavramlarından tefrik edilerek tanımlanmış ve bu çerçevede *Musanneflerin*, Merfû rivayetlere ek olarak Mevkûf ve Maktû haberleri; *Sünenlerin* sadece Merfû hadisleri;

⁷⁹ Bk. *Referans Problemi*.

⁸⁰ Bk. Polat vd., *Hadis Araştırma ve Tenkit Kılavuzu*, 64; Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, 286; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 79; Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, 44.

⁸¹ Polat vd., *Hadis Araştırma ve Tenkit Kılavuz*, 64; Koçkuzu, *Hadis İlimleri*, 287; Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, 66; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 71; Keleş, *Hadis Tarihi ve Usûlü Dersleri*, 116; Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 235-241.

⁸² İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 251; el-İrâkî, *et-Takyîd*, 213.

⁸³ es-Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 2/596.

⁸⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 10.

⁸⁵ Bilge Kılıç, “Hadis Usûlünde *Câmi'* Kavramının Tanımı, Sorunları ve Yeni Bir Tanım Önerisi”, *Dicle İlahiyat Dergisi* 16/1 (2021).

Câmi'lerin ise çoğunlukla Merfû az da olsa Mevkûf ve Maktû haberlerin Sahîh olanlarını kapsama yönüyle birbirinden ayırdıkları söylenmiştir. Ancak bu tarifler kastedilen eserlerle örtüşmemektedir. Merfû' rivayetlerin dışında azımsanmayacak miktarda Mevkûf ve Maktû haberlere *Musannef* isimli eserlerin dışında *Câmi*' ve *Sünen* isimli eserlerde de rastlamak mümkündür. Örneğin; Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi*'indeki rivayetlerin birçoğu Mürsel ve Munkatî' olup, Muttasıl isnadların sayısı diğerlerine nisbetle azdır. Ayrıca bu eserde, Merfû rivayetlerin yanı sıra Mevkûf ve Maktû rivayetler de yer almaktadır.⁸⁶ Abdullah b. Vehb'in *el-Câmi*'inde Merfû, Mevkûf veya Maktû rivayetler Muttasıl-Munkatî' ayrımı gözetilmeksizin bir arada veya gelişi güzel bir şekilde serdedilmiştir.⁸⁷ Dârimî'nin *es-Sünen*'inde 304'ü mükerrer olmak üzere 3506 rivayet yer almaktadır. Bu rivayetlerin 1319'u Mevkûf ve Maktû, 1883'i Merfû rivayettir.⁸⁸ Eserdeki Mevkûf ve Maktû sayısının azımsanamayacak kadar yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum, Yusuf Özbek'in dikkatini çekmiş, Dârimî'nin eserinin bazı bölümlerinde yoğun Mevkûf ve Maktû haberlerin yer almasından dolayı "*Câmi*" olarak isimlendirilmesinin daha uygun olacağını söylemiştir. Ancak bu kanaat yukarıda belirtilen tarifi aksini ifade etmektedir.⁸⁹ Dârekutnî'nin *es-Sünen*'inde çok sayıda Mevkûf, Maktû ve Mürsel rivayetler bulunmaktadır. Hatta bazı bâblarda hiçbir Merfû hadis rivâyet edilmemiş, sadece asâr ile yetinilmiştir. Eserin pek çok bâbında bu hususu açıkça görmek mümkündür.⁹⁰ Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kubrâ*'sında da sahâbe, tâbiîn ve daha sonraki nesillerden bol miktarda nakiller mevcuttur. Öyle ki eserde Merfû hadislerin dışında çokça Mevkûf ve Maktû rivayetler bulunduğu için *Musannef* türü bir eser olarak da ifade edilmiştir.⁹¹ Görüldüğü üzere tarifte fasıl olarak belirtilen özellik eserlerle örtüşmemektedir. Bu bakımdan tanımın şartları söz konusu kavramlarda bariz bir şekilde ihlal edilmiştir. Dolayısıyla çağdaş dönemde *Musannef* tanımının hem bir referans hem de mevcut hadis literatürüne uygunluk sorununun olduğunu söylemek mümkündür.

SONUÇ

Makalede, Hadis usûlü eserlerinde *Musannef* kavramının ne şekilde kullanıldığı ve tanımlandığı tespit edilmeye çalışılmış ve şu sonuçlara ulaşılmıştır: eş-Şâfiî, Müslim b. el-Haccâc, Tirmizî ve Râmhürmüzî'nin eserlerinde *Musannef* sözcüğünün

⁸⁶ Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I): I. Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö.153) *el-Câmi*'i", 35.

⁸⁷ Bolat, "Abdullah b. Vehb ve *el-Câmi*' fi'l-Hadis Adlı Eseri", 141-143.

⁸⁸ H. Musa Bağcı, *Hadis Tarihi ve Usûlü* (Ankara: Bilay Yay., 2018), 255.

⁸⁹ el-Kettânî, *Hadis Literatürü*, 26.

⁹⁰ Abdülfettah Ebû Gudde, *es-Sünnetü'n-nebeviyye ve beyânu medluliha's-şer'i* (Kâhire: Dâru's-selâm, 1441/2020), 23-24. Ayrıca eserin muhtevası için bk. Abdullah b. Dayfullah er-Rahilî, *el-İmam Ebü'l-Hasen ed-Dârekutnî ve âsâruhül-ilmiyye* (Cidde: Dâru'l-Endelüs), 265-266.

⁹¹ Bağcı, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, 256; İshak Emin Aktepe, *Hadis İlmine Giriş* (İstanbul: Rağbet Yay., 2018), 107; Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, 292. Geniş bilgi için bk. Bilge Kılıç, "Erken Dönem Hadis Edebiyatında Sünen Türü Eserler ve Sünen İstilâhının Problemleri", *Euroasia Journal of Social Sciences & Humanities* 8/5 (2021). *Sünenlerde* Mevkûf ve Maktû rivayetlere yer verilmemesi gerektiğine ilişkin bir algının olmadığına Hatîb el-Bağdâdî'nin ifadelerinde de rastlanmaktadır. Bk. el-Bağdâdî, *el-Câmi*, 2/284-285.

kullanımına rastlanmamıştır. Hâkim en-Nîsâbûrî, Hatîb el-Bağdâdî, İbnü's-Salâh, Nevevî, İbn Kesîr, Zerkeşî, Irâkî, İbn Hacer, Süyûtî, Kâsımî, Emîr es-San'ânî ve Tâhir el-Cezâirî'nin eserlerinde Musannef sözcüğü zikredilmiş ancak tanımlanmamıştır. Mezkûr muhaddisler Musannef sözcüğünü sözlük manasıyla yani "telif edilen eserler" anlamında kullanmışlardır. Söz konusu müelliflerin eserlerinde İbn Cüreyc, İbn İshak, Ma'mer b. Râşid, Saîd b. Ebî Arûbe, Süfyân es-Sevrî, Hammâd b. Seleme, Abdullah b. el-Mübârek, Hüseyim b. Beşir, Abdullah b. Vehb, Velîd b. Müslim, Veki' b. el-Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne, Abdülvehhâb b. Atâ, Abdürrezzâk b. Hemmâm, Saîd b. Mansûr, İbn Ebî Şeybe, Ebû Dâvûd, Bakî b. Mahled, Tirmizî, Firyâbî, Nesâî, İbn Huzeyme, Tahâvî, Kâsım b. Esbağ, Saîd b. es-Seken, İbn Hibbân, Dârekutnî, Hattâbî, Hâkim ve Beyhakî'nin kitapları Musannef olmakla ilişkilendirilmiştir. Bu durum, mezkûr muhaddislerin dilinde bugün anlaşılan anlamda ıstılâhî bir Musannef kavramının olmadığını göstermektedir.

Musannef kavramı, neredeyse çağdaş döneme kadar sözlük anlamıyla kullanılmış ve ancak çağdaş muhaddisler tarafından bir kavram olarak tanımlanmaya çalışılmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu tanımların da hem referans hem de kaynaklara uygunluk sorunları söz konusudur. Kanaatimizce, Musannef kavramı mantık ilkeleri dikkate alınarak yeniden tanımlanmalı ve yapılacak tanım da Hadis edebiyatının diğer kavramlarıyla uyumlu olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Aktepe, İshak Emin. *Hadis İlmine Giriş*. İstanbul: Rağbet Yay., 2018.
- Alâî, Salâhuddin Halil b. Keykeldi. *İsâretü'l-fevâidi'l-mecmûa*. el-Medînetü'l-Münevvere: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1425/2004.
- Askalânî, İbn Hacer. *el-Mu'cemü'l-müfehres*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1998.
- Askalânî, İbn Hacer. *Hedyü's-sârî*. Kahire: el-Mektebetu's-selefiyye.
- Askalânî, İbn Hacer. *Şerhü'n-Nuhbe*. thk. Nureddin Itr. Mektebetül-Büşra, 1432/2011.
- Aydın, Osman. *Hadis Terminolojisi*. İstanbul, İdeal Yay., 2021.
- Bağcı, H. Musa. *Hadis Tarihi ve Metodolojisi*. Ankara: Ankara Okulu Yay., 2012.
- Bağcı, H. Musa. *Hadis Tarihi ve Usûlü*. Ankara: Bilay Yay., 2018.
- Bağdadî, Babanzade İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-ârifîn*. Beyrut: Dâru İhyâi türâsi'l-arabî, 1951.
- Bağdâdî, el-Hatîb. *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. thk. Mahmûd et-Tahhân. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-maârif, 1403/1983.
- Bağdâdî, el-Hatîb. *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*. Haydarabad: Dâiretü'l-maârifî'l-osmaniyye.
- Bağdâdî, el-Hatîb. *Takyîdü'l-ilm*. thk. Yusuf Iş. Beyrut: Dâru İhyai's-sünneti'n-nebevîyye, 1974.
- Bağdâdî, el-Hatîb. *Târîhu Medîneti's-selâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-islâm, 1422/2001.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*. İstanbul: Bilmen Yay., 1976.
- Bolat, Emrullah. *Abdullah b. Vehb ve el-Câmi' fi'l-Hadîs Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Cezâirî, Tâhir b. Sâlih b. Ahmed. *Tevcihü'n-nazar ila usûli'l-eser*. el-Matbaatu'l-Cemâliyye, 1328/1910.
- Cürcânî, Muhammed b. Alî. *et-Ta'rifat*. thk. İbrahim el-Ebyârî. b.y.: Dârü'r-reyyân.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Edebiyatı*. İstanbul: İfav, 2016.
- Çelebî, Kâtib. *Keşfü'z-zunûn*. Beyrut: Dâru İhyai't-türâsi'l-arabî.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman. *Sünenü'd-Dârimî*. thk. Hâlid es-Sebi' el-Alemî vd.. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-arabî, 1987.
- Dımaşkî, İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 10 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-maârif.
- Dımaşkî, İbn Kesîr. *İhtisâru ulûmi'l-hadîs*. thk. Mahir Yasin el-Fahl. Riyâd: Dâru'l-meyman, 1434/2013.
- Dihlevî, Abdülazîz. *Bustânü'l-muhaddisîn*. çev. Muhammed Ekrem en-Nedvî. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-islâm.

Dihlevî, Abdülazîz. *Ûlâletu'l-nâci'a tercümetü'l-'Ucâleti'n-Nâfi'a*. çev. Abdülehad el-Kâsımî. Hindistan: ts.

Ebû Gudde, Abdülfettah. *Selâsu resâil fî ilmi'l-mustalahi'l-hadîs*. Beyrut: Mektebü'l-matbuati'l-islâmîyye, 1426/2005.

Ebû Gudde, Abdülfettah. *Tahkîku ismei's-Sahîhân ve ismi Câmi'i't-Tirmizî*. Haleb: Mektebü'l-Matbuati'l-islâmîyye. 1414/1993.

Ebû Gudde, Abdülfettah. *es-Sünnetü'n-nebeviyye ve beyânu medluliha'ş-şer'i*. Kâhire: Dâru's-selâm, 1441/2020.

Endelüsî, İbn Atıyye. *Fihrisü İbn 'Atıyye*. thk. Muhammed Ebû'l-Ecfân. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-islâm, 1983.

Erul, Bünyamin. "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I) Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i". *AÜİD* 43/1 (2002), 27-61.

Erul, Bünyamin. "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (II) Dirayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2002), 57-90.

Irâkî, Zeynüddin Abdürrahim b. el-Hüseyn. *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimeti İbni's-Salâh*. nşr. Muhammed Râgıb et-Tabbâh. Beyrut: Dâru'l-hadis, 1405/1984.

Itr, Nureddin. *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs*. Dımaşk: Dâru'l-fıkr, 1399/1979.

İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah. *Târîhu medineti Dımaşk*. thk. Ebû Said Ömer b. Garame el-Amrî. 58 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1418/1997.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim. *el-Kitâbu'l-musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*. (i'dad) Kemâl Yûsuf el-Hût. 6, 7 Cilt. Beyrut: Dâru't-tac, 1409/1989.

İbn Manzur, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 9/198.

İbnu's-Salâh, Ebû Amr Osmân Abdirrahmân eş-Şehrezûrî. *Ulûmu'l-hadîs*. thk. Nureddin Itr. Beyrût: Dâru'l-fıkr.

İşbîlî, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer. *Fihristu İbn Hayr el-İşbîlî*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Tunus: Dâru'l-garbi'l-islâm, 2009.

İyâz, Kâdî. *Meşârikü'l-envâr ala shâhi'l-âsâr*. Kahire/Tunus: Dâru't-türâs/Mektebetü'l-atîka, 1978.

İyâz, Kâdî. *Şerhu Sahîhi Müslim li-Kâdî İyâz*. thk. Yahyâ İsmail. Dâru'l-vefa, 1419/1998.

Kannevcî, Sıddik b. Hasan Han. *es-Sirâcü'l-vehhâc min keşfi metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc*. thk. Abdullah b. İbrahim el-Ensâri. Katar.

Karadeniz, Hatice. "İstılahlaşma Sürecinde Münker Hadis Kavramı". *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 3/2 (2017), 57-92.

Karaman, Hayreddin. *Hadise Dair İlimler ve Hadis Usûlü*. İstanbul: Ensar Yay., 2010.

Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn. *Kavâidü't-tahdîs*. thk. Muhammed Behcet el-Baytâr. b.y: Dâru İhyâi'l-kütübî'l-arabî, ts.

Kazan, Tahsin. “Risâle ilâ Ehli Mekke fî Vasfî Sünenih” İsimli Eserinin Ebû Dâvud’a Aidiyeti Problemi. Ankara: Sonçağ, 2020.

Kazvînî, İbn Mâce. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaut. Müessesetü’r-risâle.

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu’cemü’l-müellifin*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi tûrâsi’l-arabî.

Keleş, Ahmet. *Hadis Tarihi ve Usûlü Dersleri*. Ankara: Fecr Yay., 2017.

Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca’fer b. İdris. *er-Risâletü’l-müstetrafe*. Beyrut: Dâru’l-beşar-ı islâmiyye, 1414/1993.

Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca’fer b. İdris. *Hadis Literatürü*. çev. Yusuf Özbek. İstanbul: İz Yay., 1994.

Kılıç, Bilge. “Hadis Usûlünde Câmî’ Kavramının Tanımı, Sorunları ve Yeni Bir Tanım Önerisi”. *Dicle İlahiyat Dergisi* 16/1 (2021).

Kılıç, Bilge. “Erken Dönem Hadis Edebiyatında Sünen Türü Eserler ve Sünen İstilâhının Problemleri”. *Euroasia Journal of Social Sciences & Humanities* 8/5 (2021).

Koçkuzu, Ali Osman. *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*. İstanbul: Dergah Yay., 1983.

Koçyiğit, Talat. *Hadis Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2015.

Kurtubî, Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. İbrâhim. *Müfhim limâ eşkele min telhîsi Kitâbi Müslim*. thk. Muhyiddin Dib Müstû vd. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1417/1996.

Kütük, Selçuk. *Bilim Felsefesi Üzerine*. İstanbul: Açılım Kitap, 2005.

Medînî, Ali. *el-İlel*. thk. M. Mustafa el-A’zamî. b.y: el-Mektebetü’l-islâmîyye.

Mekkî, Ebû Tâlib. *Kutü’l-kulûb*. thk. Muhammed er-Rıdvanî. Kahire: Dâru’t-türâs, 1422/2001.

Mübârekfûrî, Ebû’l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm. *Mukaddimetu Tuhfeti’l-ahvezî*. zabd. Abdurrahman Muhammed Osman. b.y.: Dâru’l-fikr.

Mübârekfûrî, Safiyyürrahman. *Minnetu’l-mün’im fî şerhi sahîhi Müslim*. Riyâd: Dâru’s-salam, 1420/1999.

Nedîm, Ebû’l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya’kûb İshâk. *el-Fihrist*. thk. Rıza Teceddüd. b.y.: ts.

Nevevî, Muhyiddin b. Şeref. *et-Takrîb ve’t-teysîr*. thk. Muhammed Osman el-Hışt. Beyrut: Dâru’l-kitâbi’l-arabî, 1405/1985.

Nisâbürrî, el-Hâkim. *el-Medhal*. thk. Ahmed b. Faris es-Sellûm. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003/1423.

Nisâbürrî, el-Hâkim. *Ma’rifetu ulûmi’l-hadîs*. thk. Ahmed b. Faris es-Sellûm. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1424/2003.

Osmânî, Muhammed Takî. *Tekmile Fethi’l-mülhim*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-türâsi’l-arabî, 1426/2006.

Özpinar, Ömer. *Hadis Edebiyatının Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu, 2013.

Özşenel, Mehmet. "Hadiste İlk Musannifler ve Ebû Hanîfe'nin Tasnifteki Rolü". *EKEV Akademi Dergisi* 12/34 (2008), 191-202.

Rahilî, Abdullah b. Dayfullah. *el-İmam Ebû'l-Hasen ed-Dârekutnî ve âsâruhü'l-ilmîyye*. Cidde: Dârü'l-Endelüs.

Râmhürmüzî, el-Hasen b. Abdurrahman. *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. thk. Muhammed Acâc el-Hatîb. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1404/1984.

Salahattin Polat vd., *Hadis Araştırma ve Tenkit Kılavuzu*. İstanbul: İfav, 2008.

San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm. *el-Musannef*, thk. Habiburrahman el-A'zamî. 3, 5 Cilt. Beyrut: el-Meclisü'l-ilmî.

Sezgin, M. Fuad. "Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid 'in Câmî'i", *Türkiyat Mecmuası* 12 (1955), 115-134.

Sezgin, M. Fuad. *Buhari'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. Ankara: Otto Yay., 2015.

Sezgin, M. Fuad. *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*. çev. Mahmud Fehmî Hicâzî vd. Riyâd: 1411/1991.

Siddîkî, M. Zübeyr. *Hadis Edebiyatı Tarihi*. çev. Yusuf Ziya Kavakçı. Yeni Zamanlar Yay., 2004.

Sicistânî, Ebû Dâvûd. *Sünenü Ebû Dâvûd*. thk. Şu'ayb el-Arnâvût vd. Dâru'r-risâleti'l-alemiyye, 1420/2009.

Süyûtî, Celâlüddîn. *Tabâkatu'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1403/1983.

Süyûtî, Celâlüddîn. *Tedrîbü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâreyâbî. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-kevser, 1415.

Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dâru İhyai'l-kütübî'l-arabiyye, 1412/1991.

Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbâs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâbi, 1938.

Popper, Karl R. *Tarihselliğin sefaleti*. İstanbul: İnsan Yay., 1998.

Tavâlibe, Muhammed Abdurrahman. *el-İmâm Müslim ve menhecuhû fi sahîhihi*. Amman: Dâru Ammar, 1421/2000.

Tehânevî, Muhammed Ali. *Keşşâfû Istilâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*. thk. Ali Dahruc. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.

Tepe, Harun. *Varlık ve Bilgi*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *el-Câmî'ü'l-kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-islâm, 1996.

Tiryaki, Kübra Bilgin (ed.). *Kavram Geliştirme: Sosyal Bilimlerde Yeni İmkanlar*. Ankara: Nobel Yay., 2016.

Tücîbî, el-Kâsım b. Yusuf. *Bernâme'cü't-Tücîbî*. thk. Abdülhafız Mansur. Tunus/Libya: Dâru'l-arabiyye, 1981.

Uğur, Mücteba. *Hadis İlimleri Edebiyatı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1996.

Vâdîâşî, Muhammed b. Câbir. *Bernamecu İbn Câbir el-Vâdîâşî*. thk. Muhammed el-Habib el-Heyle. Tunus: Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ, 1981/1401.

Vellevî, el-İtyûbî. *el-Bahrü'l-muhîtü's-seccâc fî şerhi Sahîhi'l-İmâm Müslim b. el-Haccâc*. 45 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 45/362-364.

Vellevî, el-İtyûbî. *Kurretü ayni'l-muhtâc*. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1424.

Vellevî, el-İtyûbî. *Şerhu Süneni'n-Nesâî*. Beyrut: Dâru'l-mi'rac, 1416/1996.

Yardım, Ali. *Hadis II*. İstanbul: DamlaYay., 2017.

Yücel, Ahmet. *Hadis İstılâhlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1996.

Zebîdî, Zeynü'd-din Ahmed b. Ahmed b. Abdi'llâtîf. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, çev. Ahmed Naim. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1976.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1382/1963.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaut vd. 10 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1403/1983.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tarihü'l-İslâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-islâm, 2003.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tezkiretü'l-huffaz*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Cemâleddîn Abdullah b. Bahâdır. *en-Nüket 'alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*. Riyâd: Edvaü's-selef, 1419/1998.

Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melayin, 2002.